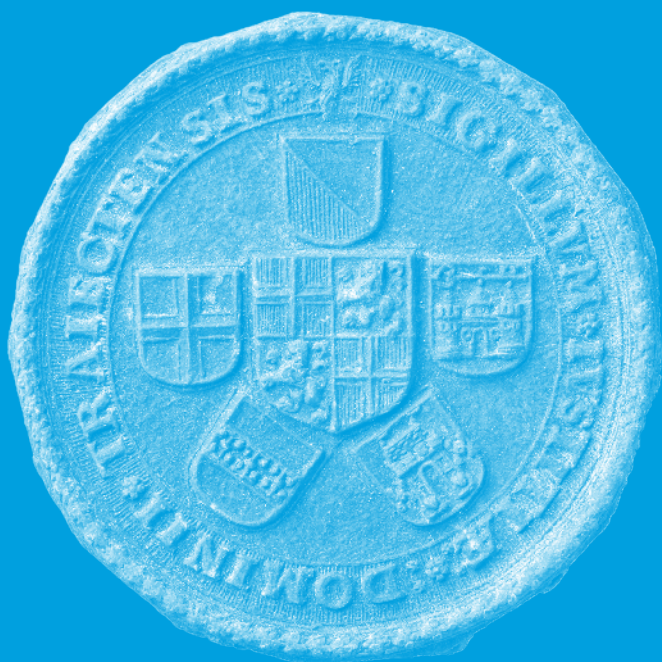

PROCESGIDS

HOF VAN UTRECHT

J.M. MILO EN E.G.D. VAN DONGEN

Hof van Utrecht

Procesgidsen

1. Staatse Raad van Brabant
2. Hof van Friesland
3. De Etstoel van Drenthe
4. Hoofdmannenkamer, sinds 1749
Hoge Justitiekamer van Stad en Lande van Groningen
5. Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland
6. Staatse Raad van Vlaanderen te Middelburg
7. Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland
8. Klaring van Overijssel
9. Soevereine Raad te Roermond, Justiz-Collegium te Geldern
en Staats Hof van Gelre te Venlo
10. Hof van Utrecht

De totstandkoming van deze serie 'Procesgidsen' wordt begeleid door een commissie, ingesteld door het bestuur van de Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-vaderlandse Recht (Stichting OVR). Van deze Begeleidingscommissie maken deel uit dr. P. Brood, mr. T.J.M. Kolfschoten en prof. mr. C.H. van Rhee.

PROCESGIDS

HOF VAN UTRECHT

Hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken

J.M. MILO EN E.G.D. VAN DONGEN

Hilversum
Verloren
2018

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van het Mullerfonds.

Afbeelding op het omslag:
Grootzegel van het Hof van Utrecht, wasafdruk.
Collectie Centraal Museum, Utrecht, inv.nr. 949/003.
Image & copyrights CMU/ Adriaan van Dam

ISBN 978-90-8704-554-8

© 2018 Stichting OVR en
Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

Typografie Rombus, Hilversum

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	7
Inleiding	9
1 De rechterlijke macht in Utrecht	11
1.1 Inleiding	11
1.2 Periodisering	13
1.3 Het privaatrecht	19
1.3.1 Een amalgaam in de schoot van het gemene recht	19
1.3.2 Utrechts privaatrecht	20
1.3.3 Eigendom als meest omvangrijke recht: de zaak Servaessen tegen Pothuysen	21
1.3.4 Privaatrecht – positie van de vrouw	22
1.3.5 Internationaal privaatrecht in Utrecht	23
1.4 De procedurele regelgeving	23
2 Functionarissen van het Hof te Utrecht	27
2.1 Raadsheren	27
2.2 Overige functionarissen	32
2.3 Advocaten en procureurs	34
3 Competentie van het Hof	37
3.1 Overheids machten, rechtspraak en bestuur	37
3.2 Rechtspraak: absolute competentie	38
3.3 Relatieve competentie	41
4 De strafrechtelijke procesgang in het kort	42
5 De civielrechtelijke procedure in eerste aanleg	45
5.1 Verzoekschrift om te dagvaarden	45
5.2 Dagvaarding	46
5.3 Conclusie van eis	47
5.4 Gedaagde: verweren voor de conclusie van antwoord	48
5.5 Conclusie van antwoord	49
5.6 Bewijs door enquête	50
5.7 Vonnis	51
5.8 Tenuitvoerlegging en rechtsmiddelen	52

6	De appelprocedure voor het Hof	53
7	De zaak Van Spangen en Woudenberg tegen Burman	55
7.1	Inleiding en belang van de zaak	55
7.2	De feiten van het proces	57
7.3	Competentie van het Hof, het uitbrengen van de dagvaarding en de conclusie van eis	59
7.4	Conclusie van antwoord	61
7.5	Replik en dupliek	61
7.6	Bewijs	62
7.7	Sententie van het Hof	63
8	Een zaak in appel: Van Ee tegen Smits	66
8.1	Inleiding	66
8.2	Het dossier	67
8.3	De sententies van het Gerecht van de Stad Utrecht	70
8.4	Verzoekschrift	72
8.5	Citatie in appel	76
8.6	Eis in appel	76
8.7	Antwoord in appel	81
8.8	Replik en dupliek	81
8.9	De litiscontestatie	84
8.10	Bewijs	84
8.11	Uitspraak	88
9	Verantwoording	93
9.1	Het archief van het Hof van Utrecht	93
9.2	Glossarium	93
9.3	Gebruikte afkortingen	96
9.4	Literatuur	97

VOORWOORD

De Stichting Oud-Vaderlands Recht (OVR) heeft enkele jaren geleden het initiatief genomen tot de uitgave van een serie procesgidsen, bedoeld voor gebruikers van de archieven van gewestelijke hoven van justitie in de periode vóór 1811. In deze gidsen wordt in beknopte vorm, aan de hand van een of meer rechtszaken, inzicht gegeven in de procesgang in civiele zaken in eerste aanleg en in hoger beroep.

Inmiddels zijn negen gidsen verschenen: Staatse Raad van Brabant, Hof van Friesland, De Etstoel van Drenthe, Hoofdmannenkamer, later Hoge Justitiekamer van Groningen, Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, Staatse Raad van Vlaanderen, Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland, Klaring van Overijssel en Soevereine Raad te Roermond, Justiz-Collegium te Geldern en Staats Hof van Gelre te Venlo.

Deze tiende procesgids behandelt de procedure voor het Hof van Utrecht. Een eerste aanzet voor een dergelijke procesgids werd lang geleden gemaakt door dr. M. van de Vrugt, met een ontwerp van een inleiding, een deel over de strafrechtelijke procedure en daarnaast bevatte het aangeleverde materiaal ook enkele overdrukken van gepubliceerde (proces)stukken van de zaak Van Spangen tegen Burman.¹ Daarop werd door de auteurs voortgebouwd.²

De eerder verschenen procesgidsen in deze serie boden houvast en vruchtbaar vergelijkingsmateriaal. De algemene inleiding en de weergave van de zaak van Van Ee tegen Smits zijn van de hand van dr. J.M. Milo. Dr. E.G.D. van Dongen behandelde de zaak van Van Spangen tegen Burman. Beide auteurs becommentarieerden elkaars werk. Anderen lazen eveneens en gaven nuttig commentaar van verscheiden aard, waarvoor de auteurs graag hun dank uitspreken.

Dank gaat voorts uit naar prof.mr. J.J. Hallebeek, die de auteurs wees op de merkwaardige lotgevallen van de bibliotheek van het Hof, naar de medewerkers van de Bijzondere Collecties van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek, van het Utrechts Archief, en naar mr. C. van Schaik, wiens kennis van het gearchiveerde materiaal van het Hof indrukwekkend is.

¹ Gebaseerd op haar bijdrage in J. Hallebeek, H.J. Schepen en S.G.J.N.M. Willaard, *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak* (Deventer 2000), 63-93.

² Over de twee behandelde zaken verscheen een kleine voorpublicatie: J.M. Milo en E.G.D. van Dongen, 'Echte mannen, woorden en daden. Eer en schuld voor het Hof van Utrecht in de 18^e eeuw', *Pro Memorie* 2017, 160-175.

C.C.A. Last, *Gezicht op het Provinciaal Gerechtshof in de hoofdgebouwen van de voormalige St.-Paulusabdij te Utrecht, vanaf het voorplein, uit het zuiden*. Collectie Het Utrechts Archief, catalogusnummer 37678.

INLEIDING

De huidige Rechtbank Midden-Nederland te Utrecht staat in een respectabele institutionele traditie van geschilbeslechting in Utrecht. Het Hof van Utrecht was van de zestiende tot het einde van de achttiende eeuw de hoogste rechterlijke instantie voor de provincie Utrecht ten tijde van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Over de procedure voor dat Hof gaat deze procesgids. Deze procedure kan voor een deel worden gekend uit formele regelgeving en de toepassing van die procedurele regels in rechtszaken. Daarnaast zijn er handleidingen voor de procedurele praktijk, soms gedrukt en uitgegeven, dan weer slechts in manuscript en voor persoonlijk gebruik. De procedure in de vroeg-moderne praktijk leunde sterk op advisering door de academisch geschoolde jurist. De adviezen en consultaties geven dus ook een verhelderend inzicht. Ook daarvan is gebruik gemaakt. Het materiële recht is in de procedure van groot belang. Ook in proceshandleidingen wordt daaraan, anders dan tegenwoordig, vrij veel aandacht besteed. Dat materiële recht is in onze periode het Romeins-Utrechtse recht, en ook dat komt dus aan de orde. De zeer inzichtelijke gids van Verdam¹ bood een prachtige opstap naar het procesrecht van het Hof van Utrecht, zoals dat gestalte kreeg in deze vroeg-moderne juridische wereld vóór de codificatie van Nederlands burgerlijk recht en procesrecht.

Ook in het procedurele recht van het Hof van Utrecht is traditie sterk aanwezig. Dat is niet zo vreemd. De manier waarop geschillen in een samenleving worden beslecht is in alle tijden in meer of mindere mate geankerd in beginselen als openbaarheid, toegankelijkheid, onafhankelijkheid, onpartijdigheid, hoor en wederhoor – ook in onze vroeg-moderne periode.² Praktische en schijnbaar hedendaagse vraagstukken als beheersing van het aantal procedures, tijdsduur en inzichtelijkheid van de procedure spelen ook in de vroeg-moderne tijd in Utrecht de belangrijkste rol bij veranderingen in de procedurele regelgeving. Procesrecht blijft

¹ P.J. Verdam, *Romeins-Utrecht Privaatrecht*. Bilthoven 1997.

² I. Giesen, *Asser Procesrecht 1. Beginselen van burgerlijk procesrecht* (Deventer 2015): toegang, onafhankelijkheid, onpartijdigheid, hoor en wederhoor, redelijke termijn en motiveringsplicht; met ook aandacht voor de provinciale procedure, R.T.H.P.L.A. van Boneval Faure, *Het Nederlandsche Burgerlijke Procesrecht I* (Leiden 1871), 68. De beginselen van Van Boneval Faure lijken soms ook wat tijdgebonden karakteristieken te zijn; hij noemt openbaarheid, lijdelijkheid van de rechter, onderzoek in twee instanties, toezicht door cassatie, verplichte vertegenwoordiging en niet-kosteloosheid. Alleen hoor en wederhoor en openbaarheid komen overeen. Natuurlijk zijn de beginselen van procesrecht niet pas met Van Boneval Faure aangevangen, dat zal ook uit deze procesgids blijken. Joost de Damhouder laat in 1566 zijn verhandeling over procesrecht aanvangen met een fundamentele uiteenzetting van de goddelijke en menselijke justitie. Zie de Nederlandstalige editie *Practycke in Civile Saecten* ('s-Gravenhage 1626). In 1999 werd een facsimile-editie uitgegeven door J. Monballyu en J.M. Dauwe (Antwerpen 1999).

bovendien een mooi voorbeeld van een rechtsgebied waarin begrippen, regels en systematiek van het positieve recht worden gekopieerd van andere, zeer verwante jurisdicties. Ook dat is niet vreemd, omdat het recht in de lage landen in een gemeenschappelijke academische, Romeins-canonieke traditie stond. Bovendien: in de tijd waarin de procedure tot stand kwam, was Utrecht staatkundig deel van het Habsburgse rijk, waarin uniformering een van de leidende bestuurlijke beginselen was. Veel van de procedurele regels waren al aanwezig, bij de Grote Raad van Mechelen, en eerder, bij het Parlement van Parijs. In die gemeenschappelijke juridische traditie spelen instituties en personen vaak een doorslaggevende rol.³ Veel van de raadsheren in de zestiende eeuw zijn bijvoorbeeld afkomstig van andere Habsburgse hoven met vergelijkbare processuele regels. De onderbouwing van de Utrechtse procesrechtelijke uiteenzettingen door Van Wassenauer vindt bijvoorbeeld plaats met behulp van allerhande gemeenrechtelijke bronnen. Van Wassenauer verwijst zeer vaak naar de procesrechtelijke standaardwerken van Joost de Damhouder en Paulus Merula. *Legal transplants*⁴ zijn van alle tijden, maar werden eertijds door verbondenheid in gemeenschappelijk recht (het *ius commune*) en een magistratelijk 'vrij verkeer' vlotter bewerkstelligd.

In het navolgende gaan wij eerst in op een aantal aspecten in de wording van het Hof van Utrecht en op de in de zeventiende en achttiende eeuw geldende procedurele regels, voordat we een tweetal zaken aan de orde stellen die zich voor het Utrechtse hof hebben afgespeeld, één in de vroegere en de andere in de latere achttiende eeuw. Het materiële recht komt daarbij aan de orde. In hoofdstuk 1 gaan we in op de externe geschiedenis van de wording van de rechterlijke macht in Utrecht, op het privaatrecht en het procesrecht. Hoofdstuk 2 behandelt de bij het Hof van Utrecht betrokken functionarissen. Hoofdstuk 3 gaat in op de competentie van het Hof. Hoofdstuk 4 behandelt de strafrechtelijke procedure kort. Hoofdstuk 5 beschrijft de civielrechtelijke procedure in eerste aanleg en hoofdstuk 6 de procedure in hoger beroep. Hoofdstuk 7 behandelt de zaak in eerste aanleg voor het Hof van Utrecht tussen de vrouw uit het volk Van Spangen en de hoogleraar Burman. Hoofdstuk 8 beschrijft de beroepsprocedure voor het Hof van Utrecht van de Utrechtse koopman Van Ee tegen de Rotterdamse koopman Smits. Het slothoofdstuk geeft respectievelijk de toegang voor de onderzoeker tot het Hof van Utrecht (9.1), de veel gebruikte termen (9.2), afkortingen (9.3) en de literatuur (9.4).

3 De procedurele regels voor het Hof van Utrecht van 1530 worden bijvoorbeeld vermoed vervaardigd te zijn door Joost Sasbout, uit het Hollandse Hof van 1515-1545, en het Friese hof. Zie Verdam, *Romeins-Utrechts Privaatrecht*, 51, die dit vermoeden aan Van Peteghem toeschrijft.

4 De term is gemunt door Alan Watson in 1974, zie Alan Watson, *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*. Edinburgh 1974.

I DE RECHTERLIJKE MACHT IN UTRECHT

1.1 Inleiding

De vormende factoren van het Provinciale Hof van Utrecht liggen herkenbaar in het juridische landschap van het herfststij der middeleeuwen. Ontstaan, ontwikkeling, opheffing en nalatenschap van het Hof van Utrecht, zowel institutioneel als procedureel, staan in zeer nauw verband met staatkundige en politieke ontwikkelingen in de Bourgondische, Habsburgse en zelfstandige Nederlandse gewesten, en reflecteren – heel herkenbaar – een strijd tussen enerzijds uniformering, anderzijds gewestelijk particularisme.

Om de cohesie te bevorderen van de in de loop der tijd verworven gebieden werd in het juridische domein te Utrecht door de Bourgondische en later de Habsburgse landsheren een centralisatiepolitiek gevoerd. Dat was bestuurlijk en juridisch zeer verdedigbaar voor Utrecht. Muller reconstrueerde oude lijnen in recht en rechtspraak te Utrecht.¹ Het eigen Utrechtse recht was zeer divers, voordat Karel V een uniformering voor zijn onderhorige gewesten nastreefde. De diversiteit vond haar oorsprong in eigen recht voor de drie standen (kapittels, ridderschap en stad), in gedurige conflicten over de uitoefening van (overheids)macht, die van oudsher zwak was in het gewest Utrecht. Dat waren conflicten enerzijds van buiten, anderzijds van binnen; enerzijds door aspiraties van Hollandse en de Gelderse gewesten, anderzijds door de intern verdeelde en tegelijk gewestelijk krachtige stad Utrecht. Drie soorten recht en stedelijke rechtbanken, drie rechtsboeken waren redengevend voor een nadere stroomlijning, beschrijft Muller. De rechtsbedeling in de stad, aldus keizer Karel V, was ‘diverschelick, confuselick ende sonder goede ordene’.²

De uniformering in de rechtsverscheidenheid is van grote betekenis geweest voor de wording van het Hof van Utrecht. Verschillende verwante juridische technieken werden daarvoor gebruikt door de landsheren, ook in Utrecht: eenvormige wetgeving, optekening en goedkeuring van gewoonterecht en centralisatie van rechtspraak. Daarbij is voor het gewest Utrecht bovendien van belang dat de stad Utrecht van oudsher de grootste machtspositie had: niet de provincie, noch de andere steden, noch het platteland.³ Op die drie manieren van uniformering gaan we hierna kort in.

1 S. Muller, *Recht en rechtspraak te Utrecht in de Middeleeuwen*. 's-Gravenhage 1885; verder voor de oudste rechtspraak in Utrecht C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruin, ‘De Utrechtse Sint-Paulusabdij en haar jurisdictie’, in: Halbeek, Schepen en Willaard, *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak*, 21-62.

2 Muller, *Recht en Rechtspraak*, 5-6. Waarover ook Verdam, *Romeins-Utrecht Privaatrecht*, 11: ‘een rommeltje.’

3 Verdam, *Romeins-Utrecht Privaatrecht*, 38-40.

Eenvormige wetgeving geldend voor alle gebieden onder het gezag van de landsheer stuitte, ondanks hun vaak duidelijke kwaliteit, in het algemeen vaak op verzet. Steeds opnieuw was het grote bezwaar dat deze uniforme regelgeving geen recht deed aan de lokale privileges en gewoonterechten. In Utrecht lag het accent op uniformering wat anders. Door de overheersende positie van de stad Utrecht had het recht van de stad – hoe divers ook – door het gewest heen al een flinke verspreiding langs verschillende wegen: aan andere steden werden stadsrechten toegekend, met expliciete verwijzing naar die van Utrecht; in andere stedelijke rechten werd naar de Utrechtse stadsrechten verwezen; gerechten van andere steden vroegen Utrecht om advies,⁴ en in rechtszaken kwam keer op keer naar voren dat het recht van de stad als aanvullend recht toegepast had moeten worden. Onderwerping van stad en gewest Utrecht in uniforme regelgeving aan een hiërarchisch bovengeschatte landsheer was met name in het strafrecht problematisch.

De tweede manier behelst de optekening en goedkeuring van gewoonterecht, costumen. In de Nederlanden werd deze zogeheten homologatie relatief laat toegepast. In 1531 gaf Keizer Karel V aan de Geheime Raad te Brussel opdracht deze maatregel door te voeren.⁵ De uitvoering werd opgedragen aan de gewestelijke gerechtshoven. Deze dienden zorg te dragen voor optekening en de resultaten op te sturen naar de Geheime Raad. De tekst van de opgetekende gewoonterechten zou door de Raad na eventuele aanpassing worden geaccordeerd, waarna bindende vaststelling van de costumen zou volgen.⁶ De stad Utrecht, de andere steden en het gewest Utrecht waren opmerkelijk volgzzaam in optekening ter goedkeuring van gewoonterecht, zo constateerde Verdam.⁷

De derde techniek gebruikt de ordenende kracht van rechtspraak, door uniformering van rechtsnormen, materieel en procedureel, een hiërarchische ordening van rechtspraak binnen de gewesten en, ten slotte, door een hoogste instantie boven de gewesten. Voor de Nederlanden onder Bourgondisch en Habsburgs bestuur was dat de Grote Raad van Mechelen,⁸ waarbij Utrecht werd aangesloten vanaf 1544, met een appel-mogelijkheid voor *alle die geen en, die sullen willen proponeeren erreur van eenige vonnissen en sententien, by onsen Raaden van Utrecht gegeven*.⁹ Na afzetting van de landsheer in juli 1581 was van die mogelijkheid geen sprake meer en werd de appel-mogelijkheid op een hoogste hof binnen de provincie gehouden.¹⁰

Rechterlijke organisatie en procesrecht zijn, aldus bezien, mede resultanten van politiek-staatkundige ordening.

4 B.H.D. Hermesdorf, *Te hoofde gaan*, V&M OVR 11.1; Verdam, *Romeins-Utrechts Privaatrecht*, 38-39.

5 J.H.A. Lokin en W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese Codificatiegeschiedenis* (Den Haag 2014), 278, 342, 351.

6 J.Ph. de Monte Ver Loren, J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1986), 182 e.v.

7 Verdam, *Romeins-Utrecht Privaatrecht*, 12; Lokin en Zwolve, *Hoofdstukken* (2014), noemen enkel Friesland als volgzame provincie, 351.

8 Waarover C.H. van Rhee, *Litigation and Legislation. Civil Procedure at First Instance in the Great Council for the Netherlands in Malines (1522-1559)*. Brussel 1997.

9 J. van de Water, *Groot placaatboek, vervattende alle placaten, ordonnantien en edicten der ... heeren 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de ... heeren burgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten*. I-III (Utrecht 1729), II, 1126; verder te citeren als GUP I-III.

10 Wat niet eenvoudig te bewerkstelligen was – zie de resoluties in GUP.

1.2 Periodisering

We kunnen nadere chronologische onderscheidingen maken in de institutionele geschiedenis van de hoogste rechterlijke instantie in Utrecht. Het Hof van Utrecht kent een voorloper in de Bourgondische periode: de Scive, die kort in functie was, van 1473 tot 1477. In 1530 wordt het Hof van Utrecht ingesteld, vanaf 1544 tot 1581 onder de Grote Raad van Mechelen, en dan tot 1795 als hoogste instantie in de provincie Utrecht tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden; het Hof tijdens de Bataafse Republiek (1795-1806), onder Lodewijk Napoleon (1806-1810) en het Franse keizerrijk.¹¹ De laatste twee periodes zijn een opmaat tot de wording van het provinciale gerechtshof en ten slotte, via de Utrechtse Arrondissementsrechtbank tot de Rechtbank Midden-Nederland.

In 1456 werd David van Bourgondië tot Bisschop van Utrecht gewijd. Dat was te danken aan zijn vader, hertog Philips de Goede van Bourgondië (1396-1467), die tevens graaf van Holland en Zeeland was. De keuze voor deze bisschop was in Utrecht niet zonder slag of stoot gegaan, uiteindelijk gelukt, ondersteund door rijkelijke giften en ook met instemming van de Paus, aldus Wagenaar.¹² De bisschop van Utrecht was niet alleen geestelijk leider van zijn uitgestrekte dioceses, maar tegelijk wereldlijk heerser, en niet alleen in Utrecht (het Nedersticht), maar ook in Overijsel (het Oversticht), Drenthe en de stad Groningen. De centralisatiepolitiek van zijn voorzaten was David van Bourgondië niet vreemd, en in Utrecht reorganiseerde hij de rechtspraak, toen hij na jaren meende voldoende greep te hebben op Utrecht, onder de machtsparaplu van zijn halfbroer Karel de Stoute (1433-1477), hertog van Bourgondië, maar tegelijk ook onder meer graaf van Holland, Zeeland, Vlaanderen, en, sinds 1473, hertog van Gelre.

De Scive werd op 17 januari 1474 opgericht als appelcollege voor het Nedersticht, Utrecht, met een instructie in het latijn.¹³ Lang heeft de Scive niet bestaan. Er was steeds verzet geweest tegen deze instelling, en toen in januari 1477 Karel de Stoute sneuvelde in de slag bij Nancy de Bourgondische militaire macht wegviel, zijn dochter Maria van Bourgondië de overige Nederlandse gewesten nog in hetzelfde jaar veel bevoegdheden in het Groot-Privilege moest toestaan, kon Davids opvolger niet anders dan inbinden en de Scive opheffen.¹⁴ Niet elke mogelijkheid voor centralisatie verdwenen. De Bourgondische bisschop behield zijn jurisdictie als *landsheer*, en met een herziene instructie vervulde dat *landsheerlijke* hof een beperkte appel-

¹¹ Een mooie vogelvlucht sinds 1811 biedt S. de Laat, A. Creutzberg en K. van der Kraats, *Het departement van de Zuiderzee*. Nijmegen 2011.

¹² J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* 4 (Amsterdam 1750), 50 en 60.

¹³ Met toestemming van de keizer gedateerd 3 oktober 1473, opgericht bij brief van bisschop David van Bourgondië, GUP II, 948-949; zie over de Scive: A.J. Maris, 'Waarom werd bisschop Davids Hooze Raad of Hof de Schijve genoemd', in: *VMOVR*, X, 2 (1950), 249 e.v.; de instructie is te vinden in GUP II, 951-954.

¹⁴ Met bewoordingen in een verdrag tussen de Bisschop en de Staten van Utrecht die geen twijfel laten: 'Alsoo sekere twisten ende geschillen kortelyk opgestaan ende verresen zyn tusschen ons op die eene, Praelaten, Dekenen ende Capittelen onser vijf Goidshuysen, onse Ridderschap, Stad ende Steden, aan dese zyden der Yselen onses Gestichts van Utrecht (...) Item, oick mede alsoe wy in tyden verleden een recht gesteld hadden binnen onser stad Utrecht, geheten die Scive, soo hebben wij dat Voorsz. recht van der Scive voor ons ende onzen nakomelingen geheel ende al ten ewigen dage afgesteld.' GUP II, 950.

mogelijkheid in het landrecht binnen het gewest Utrecht. Het hof zetelde bij de verblijfplaats van de bisschop, en dat was vanwege de menigvuldige woelingen aldaar niet de stad Utrecht, maar Wijk bij Duurstede. Ook na de instelling van het Hof van Utrecht in 1530 zouden de zittingen van dit gerecht nog viermaal per jaar door de stadhouder als plaatsvervanger van de afwezige landsheer met een minimum aantal raadsheren in Wijk bij Duurstede worden gehouden, of elders, *dair 't om redenen bat gelegen sal zyn*.¹⁵ Uiteindelijk raakten deze zittingsplaatsen in onbruik – door kosten en ongemak, de meeste zaken deden zich voor in Utrecht en omgeving. Het Hof van Utrecht nam deze landsheerlijke jurisdictie gaandeweg stilzwijgend over. De soevereiniteit van de landsheer als belangrijke herkomst van rechtsprekende bevoegdheden wordt hier geïllustreerd – het verklaart een aantal vroeg-moderne procedurele regels, zoals het verzoek aan het Hof om te mogen dagvaarden.¹⁶

Het wereldlijk gezag over Utrecht werd in 1528 door Karel V verworven, waarmee een einde kwam aan de wereldlijke machtsuitoefening door de bisschoppen – ook bekend als de ‘translatie van de temporaliteit’.¹⁷ De wereldlijke en de geestelijke rechtspraak werden daarmee in Utrecht gescheiden. Het nieuw verworven Utrechtse wereldlijk gezag moest zo snel mogelijk worden ingepast in de bestaande bestuursstructuur van de andere Nederlandse gewesten. Voor de bestuursinrichting van Utrecht werd met name naar het gewest Holland gekeken. Zo werd bijvoorbeeld besloten dat de stadhouder van Holland en Zeeland ook als zodanig voor Utrecht zou functioneren. Het was in eerste instantie de bedoeling dat het Hof van Holland ook zou dienen als beroepscollege voor Utrecht. Felle protesten van Utrechtse zijde brachten de landsheer ertoe dit voornemen te laten varen. Niet zo echter geschiedde met de centralisatiegedachte, en zo stelde keizer Karel V voor Utrecht op 23 maart 1530 een hof van justitie in.¹⁸

Karel V was niet alleen heer van steeds meer gewesten in de Nederlanden, maar ook keizer van het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie, koning van de Spaanse landen, heerser over grote delen van Italië en over de nieuw ontdekte wereld. Dit vroeg om een efficiënte bestuursinrichting, en een grote reorganisatie van het centrale bestuursapparaat in Brussel voor de Nederlanden probeerde dat te bewerkstelligen. In het grote conglomeraat van hun landen zagen de Habsburgse landsheren – anders dan hun onderdanen – de Nederlanden als een samenhangend geheel.

Zij vaardigden derhalve wetgeving uit, die voor alle gewesten gelijkelijk zou moeten gaan gelden. Het Groot Placaat van Politie zet in 1531 de toon voor de Nederlan-

15 Art. 41 van de Instructie voor het Hof van Utrecht van 1530, opgenomen in: GUP II, 958.

16 Het is eerder gesignaleerd, voor de Procedure voor het Parlement van Parijs vanaf de dertiende eeuw, en de procedure voor de vierschaar, door W.G.Ph.E. Wedekind, *Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling van de procesgang in civiele zaken voor het Hof van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw* (Assen 1971), 44 e.v., met name voetnoot 230, met verwijzingen naar Aubert (1894) en Spaan (1780).

17 Formeel op 21 oktober 1528, bij ‘Instrument van Overgifte, Cessie en Transport.’ Zie GUP I, 12.

18 Bij ordonnantie van 23 maart 1530. De dagtekening van de ordonnantie is echter 1529. Zie GUP II, 954-959, waar Van de Water ingaat op dit verschil. De dagtekening 1529 berust op de tijdrekening die te Mechelen werd aangehouden – de ‘Styl van den Hove’ – terwijl de ‘Gemene Styl’ te Utrecht werd gehanteerd. De verschillen vonden hun grondslag in een ander begin van het nieuwe jaar – de Utrechtse met kerstmis, de Mechelse met pasen. Over de jaren 1530-1555 schreef P. Jobse een lezenswaardige historische scriptie: *Het Hof van Utrecht 1530-1555*. Doctoraalscriptie Nieuwe Geschiedenis, Utrecht 1985.

den, de landen van herwaarts over:¹⁹ om te voorzien ende obvieeren op die dwalingen ende abuysen, conerneerende onsen Heyligen Geloove (...) tot den abuysen die aldaer waren ende nog zyn (...) op die diversiteyt van den Costuymen. Sommige wetgeving werd zonder problemen ingevoerd, andere stuitte op grote weerstand. De Criminele Ordonnantien van 1570²⁰ op het gebied van het straf- en strafprocesrecht²¹ werden gebruikt om eenheid op het gebied van godsdienst te bewerkstelligen en zijn van die laatste groep een belangrijk voorbeeld. Ketterij werd gezien als een variant van het misdrijf (goddelijke) majesteitsschennis, waarop als hoofdstraf de dood door het vuur (de brandstapel) stond, met als bijkomende straf algehele confiscatie van het vermogen.²² Vaak waren die straffen door meervermogende steden voor hun inwoners afgekocht, als privilege. Die privileges werden echter bij die nieuwe wetgeving ingetrokken, en aldus de straffen formeel heringevoerd. Dat riep dan ook sterke weerstand op bij de stedelijke bevolking, ook bij diegenen die zich in de godsdienstpolitiek van de landsheer konden vinden. De klachten waren veelvuldig en voegden zich bij de algemene klacht over het verlies van eigen identiteit door de centraliserende maatregelen. De homologatie van costumen, ook al voorgeschreven in 1531,²³ elders minder gelukt door ambtelijke obstructie, politieke tegenwerking en zo meer, was in Utrecht, zo zagen we, beduidend succesvoller.²⁴

De centralisatie van de rechtspraak lukte goed. In alle gewesten onder Habsburgse heerschappij werden gewestelijke hoven van justitie ingesteld – in Utrecht in 1530. De Utrechtse raadsheren kwamen zeer vaak uit het Hof van Holland, uit het Hof van Friesland, de Grote Raad van Mechelen of van elders.²⁵ Sinds de instelling van de Bourgondische Kreits in 1548 – een overeenkomst tussen Karel V als heer van de Nederlanden en Karel V als Rooms-Duits Keizer en zijn Rijksdag – gold voor alle Nederlandse gewesten dat zij onder een en hetzelfde hoge gerechtshof vielen: de Grote Raad van Mechelen.²⁶ Het Hof van Utrecht werd gevestigd in het voormalig Sint-Elisabethsgasthuis, het oude weeshuis. Dit pand bevond zich nabij het Sint-Catharijne veld. In deze omgeving liet Karel V daarna zijn dwangburcht bouwen, Vredenburg, zoals het ironisch werd genoemd, waarin het Hof kwam te zeten. Niet voor lang – de Vredenburg werd in het eerste decennium van de opstand door de bevolking veroverd en afgebroken, in 1576-1577. Het Hof verhuisde toen naar de gebouwen van de Paulusabdij, gelegen op de hoek van de Korte Nieuwstraat

19 Groot placaat van Keyser Karel, vervattende verscheyde saken, de Policie deser Landen conerneerende, in dato den 7 Octob. en gepubliceert den 15 Novemb. MDXXXI, GUP I, 413. Met de verovering van het hertogdom Gelre in 1543 omvatten de dan 17 gewesten globaal het gebied van de huidige Benelux, met Brussel als bestuurlijk centrum.

20 Ordonnantie, Edict ende gebot, ons Heeren des Konings van Spagne, Philips den Tweeden, op het Stuck van de Crimineele Justitie in dese zyne Nederlanden, gearresteerd den 5 July MDLXX, GUP II, 1134.

21 Technisch van goede kwaliteit: voor het eerst werd er in het geschiedenis van de strafrechtswetgeving in Europa een duidelijk onderscheid gemaakt tussen materieel en formeel strafrecht.

22 W. van Iterson, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland* (Utrecht 1957), 217 e.v.

23 Art. 3 Groot placaat, GUP I, 414.

24 Verdam, *Romeins-Utrechts privaatrecht*, 12.

25 Zie de lijst van ordinaris raadsheren bij GUP II, 1051 e.v.

26 Tot dan toe was het Reichskammergericht te Spiers deels bevoegd. Zie daarover P.L. Nève, *Het Rijkskammergericht en de Nederlanden* (Assen 1972), m.n. 80 e.v.

De Utrechtse Hofpoort. Foto: auteurs.

en Hamburgerstraat, met een eigen ingang – de Hofpoort – aan de Nieuwe Gracht, aldaar nog steeds te zien. Het Hof bevond zich dus vrij snel op vrijwel dezelfde plek waar tot 2002 de Rechtbank Utrecht heeft gezeteld.²⁷

Het gewest Utrecht sloot zich aan bij de opstand tegen de landsheer en verenigde zich met andere opstandigen in 1579 in de Unie van Utrecht. Met deze Unie werd de grondslag voor de Republiek der Verenigde Nederlanden gelegd. Het verzet was sterk gericht tegen alle centraliserende maatregelen van de Habsburgse landsheren. Het verbaast dan ook niet dat Utrecht zich niet onderwierp aan de Hoge Raad die in Holland was opgericht als noordelijke tegenhanger van de Grote Raad van Mechelen. Het Hof van Utrecht bleef hierdoor het hoogste rechtsprekende college in de provincie. Een grote verandering is goed zichtbaar in de functionarissen van het Hof en hun taakstelling bij vergelijking tussen de Ordonnanties van 1530 en die van 1583. In het Provinciale Hof van voor de opstand hadden zowel stadhouder als raden zitting – in het Hof van na de opstand alleen raadsheren. De taak van de raden blijkt ook wezenlijk veranderd. Geeft de ordonnantie van 1530 nog een uitgebreide bestuurlijke opdracht aan stadhouder en raden, voorafgaande aan de bedeling van justitie,²⁸ die van 1583 concentreert zich vrijwel geheel op de rechterlijke taak: president en raden zullen recht en justitie administreren aan allen die dat verzoeken zullen.²⁹

De rechtsmacht van het Hof van Utrecht strekte zich uit over de provincie Utrecht – maar daarbij moest wel afbakening plaatsvinden van andere jurisdicties. Het Hof van Utrecht had vanaf zijn oprichting een sterke positie op rechtsprekend gebied, en het heeft deze positie door de tijden heen geleidelijk weten uit te breiden. Het had zowel bevoegdheden ten aanzien van voluntaire rechtspraak als contentieuze, straf en civiel, in eerste aanleg, appel en hoogste ressort. Over die competentie komen we nog te spreken. Wel zijn er kanttekeningen te maken. Stedelijke en landelijke rechtskringen hadden eigen bevoegdheden en wijzen van procederen, waarbij naast de overeenkomst door de eerder genoemde invloeden uit de stad Utrecht, ook verschillen aanwezig waren. Die eigen rechtskringen hebben zich kunnen handhaven tot in de negentiende eeuw.³⁰ Voorts hadden steden, en de vrije hoge heerlijkheden bij wege van privilege, strafrechtelijk zowel de hoge als de lage jurisdictie.³¹ Dergelijke jurisdictie was door dat privilege aan de rechtspraak van het Hof onttrokken.³²

27 Het timpaan boven de ingang herinnert aan de invoering van het oude Burgerlijk Wetboek en het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering op 1 oktober 1838.

28 Art.I.1 Instructie 1530, GUP II, 955.

29 Art.I.2 Instructie 1583, GUP II, 984. Maar er zijn meer taakstellingen. Als voorbeeld: zo houdt het Hof sinds 1606 een register bij van het afleggen van een eed door notarissen.

30 Over de stroomlijning van procesrecht en rechterlijke organisatie in die jaren zie Van Boneval Faure, *Het Nederlandsche Burgerlijke Procesrecht*, 37 e.v.

31 De stad Montfoort had die hoge jurisdictie niet. De hoge jurisdictie hield het recht in om delicten waarop zware lijf- of levensstraffen stonden te berechten. De staten van Utrecht hebben ook in de zeventiende eeuw nog van hun recht om een gebied te verheffen tot een hoge heerlijkheid gebruik gemaakt. Renswoude werd bijvoorbeeld op 14 september 1674 verheven tot een vrije hoge heerlijkheid. Daarover – en andere vergelijkbare gevallen – Antonius Mattheus III, *De iure gladii tractatus* (Leiden 1689), 336-338.

32 De genoemde jaartallen zijn Utrechtse jaartallen. Utrecht ging pas op 1 januari 1700 over op de Gregoriaanse tijdrekening, waardoor er meer dan een eeuw lang een tijdsverschil van tien dagen bestond tussen Utrecht en Holland.

Over de lengte en de complicaties van de procedures is in de gehele republiek en in alle provincies veel te doen geweest. In de tweede helft van de achttiende eeuw mondt dat uit in een discussie tussen de president van het Hof van Vlaanderen te Middelburg, Willem Schorer, en de jonge 'praktizijn' L.J. Vitringa.³³ Of die specifieke discussie in Utrecht ook zeer leefde hebben we niet zo gemerkt. Wel zijn de woelingen van die late jaren van de achttiende eeuw in Utrecht volop aanwezig – maatschappelijk, politiek en intellectueel. Een aantal bekende Utrechtse studerende jongelieden wist het debat goed op stoom te brengen – 't waren de gebeurtenissen te Utrecht die hier voor het gehele land beslissend werden,' aldus Geyl.³⁴ Bellamy, Ondaatje – de student uit Ceylon³⁵ – en Van Lidt de Jeude waren zeer betrokken bij een nieuw oppositioneel tijdschrift, het belangrijkste orgaan van de patriottenbeweging, *De post van den Neder Rhijn*, van Pieter 't Hoen.³⁶ Nieuwe ideeën bij de bestaande onvrede over de grote macht van de stadhouder en door hem benoemde bestuurders kwamen in 1786 en 1787 tot een hoogtepunt met de benoeming van een revolutionair bestuur in de stad Utrecht met een al evenzeer revolutionair reglement.³⁷ Behoudende prinsgezinde tegenkrachten waren aanzienlijk en uiteindelijk eindigde alle onrust met de vlucht van de patriotten uit Utrecht voor Pruisische troepen.³⁸ De stadhouderlijke macht werd kortdurend hersteld en de patriotten vervolgd. Het Hof van Utrecht speelde daarbij een belangrijke maar ook wat dubieuze rol. De veroordelingen door het Hof van Utrecht op grond van majesteitsschennis – boete en verbanning – betroffen onder meer Ondaatje, en verder enkele hoogleraren uit de juridische faculteit – onder wie Hendricus Voorda.³⁹ De dagen van de republiek en het autonome Utrecht waren geteld. Nationale uniformering van het recht door codificatie stond in de decennia rond 1800 bovenaan de politieke en juridische agenda, constitutioneel,⁴⁰ institutioneel, procedureel, maar ook privaatrechtelijk. Dat materiële privaatrecht komt ook in de procedure voor het Hof aan de orde, en daarom staan we daar in het navolgende bij stil.

33 W. Schorer, *Vertoog over de ongerymdheid van het samenstel onzer hedendaagsche regtsgeleerdheid en praktyk*. Middelburg/Amsterdam 1777; L.J. Vitringa, *De eer der Hollandsche natie, en van hare wetgevers, rechters, en regtsgeleerden, met eene zeedige, dog naar den aard der belediging geschikte vrymoedigheid verdedigd, tegens het vertoog over de ongerymdheid van het samenstel onzer hedendaagsche regtsgeleerdheid en practyck, van Mr. Willem Schorer, door eenen jongen practizyn*. 's-Gravenhage 1777; W. Schorer, *De jonge practisyn ontmaskerd*. Middelburg/Amsterdam 1777; L.J. Vitringa, *De valschelyk ontmaskerde jonge practizyn aan allen rechtzinnigen regtsgeleerden en verstandigen landgenoten, in zyne ware gedaante en beweegredenen nader ontdekt door den schryver der Verdediging van de eer der Hollandsche natie*. 's-Gravenhage 1777.

34 P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam. V 1751-1792* (Amsterdam 1962), 1320.

35 R.E. de Bruin, 'Pieter Quint Ondaatje (1758-1818) patriottenleider', in: *Utrechtse biografieën* (Utrecht 1994), I, 145 e.v.

36 Waarover P.J.H.M. Theeuwen, *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787)*. Hilversum 2002.

37 Een van de deurwaarders – J.C. Pronckert – in onze beroepszaak van Van Ee tegen Smits, verschijnt als een van deze revolutionaire bestuurders.

38 R.E. de Bruin, 'Patriotten en Orangisten', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht 1997), II, 63 e.v.

39 M. van de Vrugt, 'Bavius Voorda', in: T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen* (Zwolle 1987), 171 e.v.; zie ook A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, 19, 350 (<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/>).

40 Zie de eerste grondwet voor de Bataafse republiek, de Bataafse Staatsregeling 1798 – integraal opgenomen op www.denederlandsegrondwet.nl.

1.3 Het privaatrecht

1.3.1 Een amalgame in de schoot van het gemene recht

Het geldende recht in Utrecht was in de vroeg-moderne tijd net als elders een amalgame van regels van verscheiden herkomst, waarbij het geleerde recht in ieder geval vanaf de late veertiende,⁴¹ vroege vijftiende eeuw in de Nederlanden zorgt voor toenemende analytische helderheid in begrippen, beginselen, regels en systematiek. Inhoudelijk recht kwam voort uit de stelsels van Romeins recht, canoniek recht, leenrecht, gewoonterecht, recht van Provinciale Staten, recht van de stad Utrecht, rechten van de andere steden (Amersfoort, Wijk bij Duurstede, Rhenen, Montfoort en voorts het Gein of Geyne, Vreeland, Bunschoten en Eemnes), het landrecht voor het platteland.⁴² Het canonieke recht verdween vroeg na begin van de opstand naar de achtergrond, maar werkte wel door. Zo maakt Willem Radelant,⁴³ president van het Hof van Utrecht van 1598 tot 1611, bij de onderbouwing van zijn beslissingen gebruik van zeer veel bronnen uit het geleerde recht, en hetzelfde zullen we zien bij de behandeling van de procedure door Gerard van Wassenaer.⁴⁴ Een voorbeeld van die doorwerking van canoniek recht met wat aanpassing is de Ordonnantie van 6 oktober 1584 omtrent het huwelijk.⁴⁵ Het leenrecht was in Utrecht belangrijk.⁴⁶ Het recht van de dertiende penning heeft zelfs in 2015 nog voor opzienbarende rechtspraak van de Hoge Raad gezorgd⁴⁷ naar aanleiding van een van de relatief vele zaken die werden gevoerd in verband met de afschaffing van dat recht.⁴⁸

Het Romeinse recht zorgde in het Hof van Utrecht voor de coherentie van de juridische analyse met de verscheidenheid in rechtsbronnen – dat is ook het recht waarin de juristen met name werden geschoold. Het *hedendaagse* geldende recht wordt in de vroeg-negentiende-eeuwse uiteenzetting van Joannes van der Linden als allerlaatste aan de orde gesteld, en in een viertal regeltjes, na een zeer uitvoerige uiteenzetting van noodzakelijke kennis bij de afgestudeerde jurist van Grieks, Latijn, klassieke geschiedenis en Romeins recht.⁴⁹ Ook het geldende recht – materieel en procedureel – was van het geleerde Romeinse recht doordrongen. Dat werd in de procespraktijk – zeker voor een hoogste gerechtshof – eens te meer in de hand ge-

⁴¹ Philips van Leiden is sinds 1371 in dienst van de Utrechtse bisschop, en laat in zijn analyses van (ook Utrechtse) casus de inbedding zien in het geleerde recht. Waarover Rijk Timmer, *Profeet in eigen land. Philips van Leiden en het publiek belang* (Hilversum 2008), diverse plaatsen, m.n. 53-68; Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, 11, 294 (<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/>).

⁴² Zie Verdam, *Romeins-Utrechts privaatrecht*.

⁴³ 1538-1612. Studeerde te Leuven en Douai. Over Radelant zie Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* 16, 31 e.v.; voorts in het Utrechts Archief: *Monumenta van Buchel*, 68, fol. 36 r.

⁴⁴ Postuum gepubliceerd: W. Radelant, *Decisiones posthumae curiae provincialis Traiectinae, per celeberrimum Jurisconsultum D. Wilhelmum Radelantium eiusdem curiae quondam praesidem collectae*. Utrecht 1637. Bijvoorbeeld het *Speculum van Durantis* (1230-1296), de commentaren van Bartolus en Baldus.

⁴⁵ GUP I, 435 – de ordonnantie is vergelijkbaar met de Politieke Ordonnantie in Holland.

⁴⁶ Verdam, *Romeins-Utrechts privaatrecht*, 27-28.

⁴⁷ HR 20 februari 2015, NJ 2016, 209 (met noot H.J. Snijders) ECLI:NL:HR:2015:395;

⁴⁸ Zie onder veel meer bijvoorbeeld Rb. Utrecht 10 december 2003, ECLI:NC:RUBUTR:2003:AO0065.

⁴⁹ J. van der Linden, *Regtsgeleerd, practicaal, en koopmans handboek* (Amsterdam 1806), xli.

werkt door de praktijk om advies aan geschoolde juristen te vragen.⁵⁰ Die aanwezigheid van het gemeenschappelijke Romeinse recht maakt de toepassing van vreemd recht een stuk eenvoudiger. Er was zeer veel geleerde literatuur, waarvan ruim gebruik gemaakt werd, in de beslissingen van Radelant, de adviezen van juristen en de handboeken procesrecht ruim gebruik werd gemaakt, ter bepaling van het inhoudelijke privaatrecht. Ook advocaten houden zelf beslissingen van het Hof van Utrecht bij. Van Anthonius van Warmvliet – van 1674 tot zijn overlijden in 1685 raadsheer in het Hof van Utrecht⁵¹ – zijn enkele manuscripten bewaard; van advocaat Atteveld zijn manuscripten bewaard die een paar honderd beslissingen, goed geïndexeerd, kort behandelen.⁵² Verwijzingen hierin naar literatuur ontbreken.

1.3.2 Utrechts privaatrecht

In dat raamwerk van het *ius commune* neemt het Utrechtse materiële privaatrecht een hoogst herkenbare positie in, en soms wijkt het flink af, en heeft het een eigenstandige positie. Een mooi compact overzicht over dat Romeins-Utrechtse privaatrecht werd door Verdam vervaardigd.⁵³ Opvallend in dat materiële Utrechtse privaatrecht is het volgende:

- de publiekrechtelijke leenverhouding die op privaatrechtelijk niveau aanwezig is;
- de institutensystematiek waarin het onderscheid tussen personenrecht, zakenrecht en verbintenissenrecht, en procesrecht is aan te treffen;
- de openheid van het zakenrechtelijk systeem;
- de kracht van zakelijke acties, de contractsvrijheid, en bij dit alles:
- de aanwezigheid van gewoonterecht, de autoriteit van rechtsgeleerde auteurs, en het expliciete gebruik van aan het gereciperde Romeinse, geleerde recht ontleende rechtsbeginselen en -regels.

Een paar voorbeelden: bij twee vastgestelde en dus tegenstrijdige gewoontes kiest Radelant voor het ankerpunt van het gemene recht: *duabus consuetudinibus probatis judicari secundum eamquae iuri communi conformis est*, aldus Radelant op 24 april 1584.⁵⁴ Uiteindelijk is een verandering van methode ook in de argumentatie waarneembaar tussen de vroege zeventiende en de late achttiende eeuw. Radelant maakt in zijn posthuum in 1637 uitgegeven beslissingen gebruik van argumenten die worden gestaafd met verwijzingen naar Romeins recht, maar bovenal naar het debat tussen rechtsgeleerde auteurs, vanaf de twaalfde eeuw tot in zijn eigen tijd. De Accursi-

⁵⁰ *Utrechtsche consultatien, dat is decisoire ende andere advisen, instructien ende advertissemerten van rechten (...)*, 3 delen. Utrecht, 1671, 1676, 1700.

⁵¹ GUP II, 1055.

⁵² Atteveld I *Decisien van den Hove* 1531-1664; Atteveld II *Decisien van den Hove Provinciaal van Utrecht ende vanden Gerechte der Stad Utrecht mitsgaders verscheide resolutien ende andere saken tot de practijk dienende als op den rug van dit blad te sien is* (1662-1692) – Hs 17 B 139 fol. – UBU.

⁵³ Verdam, *Romeins-Utrechts privaatrecht*, 53-104.

⁵⁴ Radelant, *decisio* 13.3, 24-26. Bij twee vastgestelde gewoonten dient geoordeeld te worden in overeenstemming met het gemene recht.

sche glosse, Cinus, Bartolus, Baldus,⁵⁵ en zeer veel meer, tot aan meer recente, ook eigentijdse auteurs. De argumenten in de Utrechtse adviezen en consultaties worden gestaafd met verwijzingen met een beperkter bereik. De rechtsbeoefening bij geschilbeslechting is tegen het einde van de achttiende, begin van de negentiende eeuw zichtbaar veranderd tot een wat meer op het eigen contemporaine recht gerichte methode.

Die beginselen en regels van privaatrecht variëren van wat wij grondrechtelijke normen zouden noemen tot gewone regels van privaatrecht. Radelants register is er uit opgebouwd – en dat register verwijst telkens naar de plaats in de beslissing waar dat beginsel als argument werd gebruikt. Zo passeren onder veel meer de revue: *superficies solo cedit* – het gebouw wijkt voor de grond;⁵⁶ *verba clara non egere interpretatione* – duidelijke woorden hebben geen interpretatie nodig;⁵⁷ *officia non debere vendi* – publieke taken mogen niet worden verkocht;⁵⁸ *error iuris in muliere toleratur* – rechtsdwaling wordt bij een vrouw geaccepteerd; en zo veel meer. Sommige beginselen zullen we nu nog aantreffen, andere niet meer.⁵⁹ Er wordt bovendien gebruik gemaakt van de institutensystematiek (personen, zaken, verbintenissen, acties), van begrippen aan het geleerde recht ontleend, en de destijds gebruikelijke verwijzingen naar allerhande bronnen uit het geleerde recht.

1.3.3 Eigendom als meest omvangrijke recht: de zaak Servaessen tegen Pothuysen

Het recht van eigendom is absoluut, en werkt tegen een ieder. Dit meest fundamentele principe van op het Romeinse recht gebaseerde eigendomsbegrip krijgt concrete invulling met de bevoegdheid tot revindicatie. Het komt ten volle tot uiting komen in de (afwijkende) Utrechtse regel ‘koop breekt huur.’ De eigenaar mag zijn goed vorderen van ieder die het goed zonder recht onder zich heeft. In een geschil voor de schepensbank van Utrecht – gepubliceerd in de *Utrechtse Consultatie* – tussen Nicolaes Servaessen, metselaar in Amsterdam, en Cornelis Adriaensen van Pothuysen komt deze Romeinsrechtelijke inkleuring van eigendom scherp naar boven.⁶⁰

Servaessen, echtgenoot en voogd – momboir – van Neeltjen Banders, vordert ten behoeve van zijn vrouw, *seeckere plechte van seshondert gulden capitaels* die ten onrechte in bezit van gedaagde Pothuysen zou zijn. De plecht is een typisch Utrechtse benaming voor een zakelijk recht – een grondrente – op land gelegen in Utrecht. Het geeft de houder de bevoegdheid tot inkomsten uit dat land. Hoe is die plecht in bezit

55 Accursius vervaardigde in de dertiende eeuw een omvangrijke annotatie – glossen – op het Romeinse recht. Die zogenoemde Accursische glosse of *Glossa Ordinaria* werd voor vele eeuwen een standaardwerk. Cinus (1270-1336), Bartolus (1313-1357) en Baldus (1327-1400) gaven ook rechtsgeleerd commentaar op het Romeinse recht en hadden eveneens buitengewoon veel invloed op de vorming van het recht. De drie later genoemde studeerden onder de eerdergenoemde.

56 Bijvoorbeeld *decisio* 2, 3, 55 en 65.

57 *Decisio* 1: *nec ab iis esse recedendum* – noch moet daarvan worden afgeweken.

58 *Decisio* 26.

59 *Decisio* 76.

60 *Utrechtse Consultatie* I (Utrecht 1676), nr. 86, 317-323. In het eerste deel bevinden zich 142 adviezen van allerhande aard. Zie ook over de romeinsrechtelijke inkleuring van dat eigendomsbegrip Verdam, *Romeins-Utrechts privaatrecht*, 83 e.v.

van Pothuysen gekomen? Neeltjen heeft deze plecht eertijds als minderjarige door erfopvolging in eigendom verkregen, en op 11 december 1612 wordt voor Schout en Schepenen van Utrecht de plecht aan Neeltjens voogd overgedragen. De voogd overlijdt, een andere voogd wordt benoemd en deze laatste draagt dan de plecht ‘in verseeckeringe of betalinge’ voor zijn privé-schulden over aan Pothuysen, voor de magistraat van Woerden. Als koopprijs wordt niet meer dan een vordering verkregen – van 400 gulden, waarvoor Pothuysen zijn huysinge en timmerwerf tot Woerden ende syne verderre goederen verbindt – met belofte jaarlijks 5 procent rente te betalen. Pothuysen heeft een aantal jaren inkomsten uit de plecht gehad.

In deze zaak wordt advies gevraagd aan A. Matthisius – een van de meest voorkomende adviseurs in de Utrechts consultatie. *Gesien by de onderschreven het naevolgende Proces, zoude indien ick Rechter was, daerinne wijsen als volgt*, vangt het betoog van Matthisius aan, waarna de casus wordt geschetst. De vraag is, aldus Matthisius, of Pothuysen eigenaar is van de plecht, en dat kan niet het geval zijn. In een betoog dat in onze huidige tijd goed kan worden verstaan, argumenteert Matthisius met behulp van hoofdzakelijk aan Romeins recht ontleende begrippen en adagia. Pothuysen heeft verkregen *non a domino* – niet van de eigenaar, maar van iemand die tot vervreemding niet bevoegd was. Kennelijk sijnde nae Reghten dat *res aliena pignori dari non possit, nec pignus constitui, vel alienatio fieri, nisi a vero domino* – dat men andermans zaak niet in pand kan geven of een pand kan vestigen, of aan een ander kan vervreemden, als het niet door de eigenaar gebeurt.⁶¹ Bovendien zijn de juiste vormvoorschriften voor al die rechtshandelingen niet in acht genomen. De overdracht heeft voor de magistraat van Woerden plaatsgevonden, maar had voor de Utrechtse moeten plaatsvinden, waar het bezwaarde goed gelegen is – de *lex situs* regel; bovendien is ‘naar de rechten van deze stad notoir’ dat overdracht niet bij overeenkomst alleen kan plaatsvinden, maar voor de rechtbank – *Schout ende Schepenen daer onder de goederen gelegen sijn* – moet gebeuren.⁶² Tot slot: er is een geldige titel voor nodig, en die ontbreekt in dit geval. Want de overdracht door een voogd van onroerend goed van zijn pupil ontbeert een geldige titel, een *justa alienandi causa*.

1.3.4 Privaatrecht – positie van de vrouw

De toepassing van dat materiële recht vindt plaats in een samenleving die een andere sociale ordening kent. Een aspect daarvan is de onbekwaamheid van de gehuwde vrouw – en dat werd onder meer in voorgaande casus geïllustreerd door voogdij, zelfs bij meerderjarigheid. Die positie heeft de vrouw tot aan 1956,⁶³ ook in onze vroeg-moderne periode in het Utrechtse, en dat heeft in het procedurele recht consequenties. Van Wassenaer behandelt de positie van de minderjarigen – onge-

61 Utrechtse Consultatie I, 320.

62 We horen de echo van Diocletianus en Maximinianus uit de late derde eeuw: (C. 2.3.20) *Traditionibus et usucapionibus dominia rerum, non nudis pactis transferuntur* – Door levering en verkrijgende verjaring wordt eigendom van zaken overgedragen, niet door enkele overeenkomst. Ordonnantie van de stad GUP III, 358.

63 Lex-Van Oven: bij KB 13 juli 1956, inwerkingtreding 1 januari 1957. Over de positie van de vrouw zie ook Verdam, Romeins-Utrechts privaatrecht, 101-104.

kwaam – en daarna die van meerderjarige gehuwde vrouwen – onbekwaam. De getrouwde vrouw heeft de toestemming van haar man nodig – zelfs als zij van tafel en bed gescheiden zijn; alleen bij afwezigheid van de man heeft de vrouw een beperkte procesbevoegdheid, waarbij dan de rechter telkens toestemming kan geven. Niettemin: ook de Utrechtse praktijk laat zien dat de vrouw door tal van constructies als de fictie van gegeven toestemming, de expliciete verwerping van toepasselijkheid van formele regels – bijvoorbeeld van het *Senatusconsultum Velleianum*⁶⁴ – en door koopmanschap,⁶⁵ toch een zekere mate van juridische zelfstandigheid kon verwerven. De meerderjarige ongetrouwde vrouw kan wel zelfstandig procederen, natuurlijk door een procureur vertegenwoordigd.⁶⁶ In onze zaak tegen Burman zien we dat Johannes Rendewegh, de echtgenoot van Dina van Woudenberg, de procedure namens zijn vrouw tegen Pieter Burman voortzet.

1.3.5 Internationaal privaatrecht in Utrecht

In het Utrecht van de republiek lagen andere jurisdicties om de hoek, en ook de internationaal- privaatrechtelijke vraag naar toepasselijke recht dringt zich dus snel op. Bij een geschil over contract of over een goed, aldus Van Wassenaer, moet de rechter weliswaar het recht toepassen, *van de plaetse daer gecontraheert is, of het goed, daer quaestie over is, gelegen is*, maar in de *ordre en maniere van reghtpleging* moet men volgen de *style van de plaetse daer de actie wordt aengeleyt*.⁶⁷ Over de Utrechtse style – die niet grondlegend verschilt met die van Holland – gaat het navolgende, in de ruimere context van het procesrecht en rechterlijke organisatie.

1.4 De procedurele regelgeving

Het procesrecht van het Utrechtse Hof is formeel afkomstig van de landsheer, en later de Staten van Utrecht. In het eerste kwart van de achttiende eeuw is het *Groot Utrechts Plakkaatboek* van Van de Water een belangrijke kenbron. Het behandelt de procedure op systematische wijze in het vijfde boek: *behelsende al het geen de Administratie van de Justitie, met de gevolgen en aankleeven van dien, betreft*.⁶⁸ Dit 5e boek is ingedeeld in titels. De eerste titel gaat over de instelling van het Hof en de instructie voor dat Hof. De regelingen bij Van de Water gaan terug tot de late vijftiende eeuw, waarbij toestemming wordt gegeven – door de keizer aan de Utrechtse bisschop –

64 Een Romeinsrechtelijke regel van de senaat uit de eerste eeuw van onze jaartelling bedoeld als bescherming ten behoeve van vrouwen, door ze te beschermen ingeval ze zich ten behoeve van een ander hadden verbonden, bijvoorbeeld door borgstelling. De regel recipieerde in deze streken, maar werd gestandaardiseerd in akten verworpen – zodat vrouwen zich voor anderen borg konden stellen. Deruysscher concludeert zulks voor Antwerpen al in 1582 – zie *Handel en recht in de Antwerpse rechtbank 1585-1713* (Leuven 2009), 185-186.

65 Verdam, *Romeins-Utrechts privaatrecht*, 105.

66 Gerard van Wassenaer, *Practyk Judicieel, ofte Instructie op de forme van Procederen voor Hoven ende Recht-bancken, so in't generaal, als in verscheyden particuliere materien, meest voorvallende* (Utrecht 1660), nrs. 24-27, 14-17.

67 Van Wassenaer, *Practyk Judicieel*, 1.

68 GUP II, 946.

om een raad van appel op te richten.⁶⁹ Verder wordt de instructie van 1530 voor het provinciale Hof eveneens gepubliceerd.⁷⁰ Op deze laatste instructie wordt immers voortgebouwd in de belangrijkste regeling voor ons: de *Ordonnantie ende Instructie op de styl ende manieren van procederen, dien men voortaan sal houden voor den Hove van Utrecht, soo in civile als criminele saaken*, zoals vastgesteld door de Staten van Utrecht op 3 april 1583 – hiervoor en hierna: de Instructie.⁷¹ De Instructie wordt ingesteld, aldus de aanhef, omdat ‘negligentie ende versuymenisse, ... quade observatie ende menigvuldige veranderinge van de voorgaande Instructien, die dog imperfect, ende in vele poincten veranderinge en vermeerderinge waren eysschende’. Het processuele ideaal is van alle tijden: dat de rechtsbedeling in goede orde, met de minste kosten voor partijen, en ‘soo geringe expeditie als eenigsins mogelyk is’.⁷² Rechterlijke organisatie en procesrecht moeten efficiënt en inzichtelijk zijn ingericht.

In nadere regelgeving zijn de verschillende onderdelen later aangepast. Van de Water behandelt systematisch in achtereenvolgende titels 2-11 van het 5e boek verschillende aspecten in de regelgeving betreffende de administratie van de justitie, waar dan ook aanpassingen van onderdelen van de Instructie aan de orde worden gesteld. De tweede titel behandelt de rechtsmacht, de jurisdictie van het provinciale Hof van Utrecht – en bevat in hoofdzaak korte verdragen tussen de provincie Utrecht en de omliggende soevereine gewesten. De volgende titels handelen over de president, raadsheeren, procureur-generaal en griffier (3e titel), maarschalken (4e titel), advocaten en procureurs (5e titel), deurwaarders en panders (6e titel), van de stijl van procederen in civiele zaken (7e titel), de stijl van procederen in criminele zaken (8e titel), de kleine rol – zaken van geringer vermogensbelang (9e titel), de lichtvaardigheid van procederen (10e titel), en tot slot, de manier van procederen ten platten lande (11e titel).⁷³

De Instructie geeft een expliciete systematisering in *rubricae*, waarin numeriek opvolgend allerhande geregeld wordt ten aanzien van de functionarissen (1-7 en 21) en het proces (8-20). De Instructie en de daaropvolgende wijzigingen zijn sterk geankerd in een aantal beginselen van procesrecht: rechtvaardigheid, toegankelijkheid, onpartijdigheid, onafhankelijkheid, openbaarheid en het horen van beide partijen. Ze zijn door de gehele Instructie aan te treffen, waardoor principiële procedurele normering verweven wordt met vaak zeer toegespitste regels van praktische aard. Ze gaan er niet aan vooraf noch krijgen ze een zelfstandige behandeling.⁷⁴ Dat ze belangrijk worden gevonden is evident. Beginselen van procesrecht zijn natuurlijk zeer oude condities voor de uitoefening van overheidsmacht in een samenleving – rechtspraak dient rechtvaardig te zijn. Rechtvaardigheid in rechtspraak kan alleen worden bereikt als een ieder voor het recht gelijk is en toegang tot rechtspraak heeft,

69 GUP II, 948.

70 GUP II, 954 e.v.

71 GUP II, 984-1029.

72 GUP II, 984.

73 Het procesrecht voor het platteland werd in overeenstemming gebracht met het Hollandse door een nieuwe ordonnantie van 21 maart 1594 (GUP II, 1178). Van Boneval Faure vermeldt deze in zijn *Het Nederlandsche Burgerlijke Procesrecht* I, 27.

74 Nu in hoofdzaak gegrond op artikel 6 EVRM, de Grondwet en het Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering.

Portret van Gerard van Was-
senaer. Rijksmuseum, Am-
sterdam.

als rechters onpartijdig zijn, als beide partijen gelegenheid hebben te worden gehoord, als de vonnissen openbaar zijn, en zo meer. De beginselen zijn aanwezig, de procedurele regels zijn daarnaar gericht, de invulling krijgt op een eigen wijze gestalte. De vervulling van de rechtersfunctie door bekwame personen is van groot belang, maar krijgt kennelijk niet altijd gestalte. Van der Muelen expliciteert en citeert uit Joost de Damhouder: buyten twiiffel, zoo in het confereeren van digniteyten, Staten en Ampten, zoo veel reguard wierde genomen op de bekwaamheyd, als op de persoon, zyn geboortde, geld, alliantie en diergelijke uyterlijke qualiteiten, men soude de goede konsten en wetenschappen in hooger achtinge hebben, en deselve met meerder yver cultiveren, en bygevolge de Politie en Justitie van bequamere en schrandere Regenten worden gehandhaaft en geadministreert.⁷⁵

De toepassing van de procedurele regels op materieelrechtelijke geschillen blijkt uit de ons overgeleverde rechtspraak. We vermeldten het al: de ene gedrukte uitgave van jurisprudentie is de posthuum door een onbekende uitgegeven bundel beslissingen van Willem Radelant.⁷⁶ De andere – meer rechtsgeleerde beschouwingen – is

⁷⁵ W. van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de Styl ende Manier van Procederen voor den Hove van Utrecht* (Utrecht 1706), nr. 9, 12.

⁷⁶ W. Radelant, *Decisiones posthumae curiae provincialis Traiectinae, per celeberrimum Jurisconsultum D. Wilhelmum Radelantium eiusdem curiae quondam praesidem collectae*. Utrecht 1637.

Portret van Willem van der Muelen. Rijksmuseum, Amsterdam.

verzorgd door Anthonius Matthaëus.⁷⁷ Verspreid in andere publicaties en in manuscripten zijn meer uitspraken te vinden. Het merendeel van de uitspraken is te vinden in het Utrechts archief. De procedure voor het Hof van Utrecht wordt in eigentijdse literatuur nader behandeld door Gerard van Wassenauer in 1660⁷⁸ en door Willem van der Muelen⁷⁹ in 1706. Van der Muelen wordt in datzelfde jaar 1706 tot raadsheer in het Utrechtse Hof benoemd.

77 Anthonius Matthaëus III (1635-1710): *Observationes rerum judicatarum a supremo Ultrajecti Revisionis Concessu*. Leiden 1673.

78 Van Wassenauer, *Practyk Judicieel*.

79 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*.

2 FUNCTIONARISSEN VAN HET HOF TE UTRECHT

Bij het Hof van Utrecht was een aantal functionarissen nauw betrokken. De Instructie behandelt de volgende: president en raden, procureur-generaal, griffier, advocaten, procureurs, deurwaarders en panders, en boden. De maarschalken – betrokken bij de strafvervolgning – worden aan het einde van de Instructie behandeld. Ook hier is de regelgeving van tijd tot tijd bijgesteld.

2.1 Raadsheren

Raadsheren dienen – vanzelfsprekend – bepaalde kwaliteiten te hebben. De eisen voor benoembaarheid voor president en raadsheren beginnen inhoudelijk – artikel 1 vangt daarmee de Instructie aan, anders dan de voorgaande instructie van 1530: het dienen *goede, bequame, ende wel gequalificeerde personen* te zijn.

Volgens de instructie waren er een president en vijf gewone raadsheren. Daarnaast waren er nog drie buitengewone raadsheren als vertegenwoordigers van de Staten van het gewest Utrecht – artikel 2. De leden van de Staten werden gekozen uit de drie standen waaruit de gewestelijke statenvergadering was samengesteld: de vertegenwoordigers van de vijf Utrechtse kapittels,¹ de adel² en de steden.³ Hiërarchisch stonden de buitengewone boven de gewone raadsheren – maar in het administreren van justitie mogen zij niet tot commissaris of tot het waarnemen van de rol worden geroepen.⁴ De buitengewone raadsheren – hun eigen instructie stelt dat met zoveel woorden⁵ – dragen zorg dat de autoriteit van *de Heeren Staten van den Lande van Utrecht (...) behoorlyke onderdanigheyt en reverentie wordt bewezen*. Zij dragen zorg, dat *de Justitie sinceerlyk werde geadministreerd, sonder eenige passie, gunste, wangunste, faveur, of disfaveur daar inne te gebruyken*.⁶ Er is sprake van bestuurlijke invloed, maar

1 De geëligeerden – gekozen uit de 140 kanunniken van de vijf Utrechtse kapittels – na de opstand gereformeerd. Lijst van geëligeerden vanaf 1582 in GUP I, 198 e.v.

2 Lijst van edelen in GUP I, 302.

3 *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht 1997), II, 213 e.v. In het geval er geen extraordinaire raadsheren voor een of meer standen konden worden benoemd, vervulden de leden van Gedeputeerde Staten de plaats voor geëligeerden en adel, een lid van de Utrechtse vroedschap – de ‘gemeenteraad’ – vervulde in dat geval de plaats van de steden.

4 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 14, nr. 3.

5 *Instructie Provisioneel voor de Extraordinaris Raden (...)* van 18 november 1662, GUP II, 1040-1041. De Instructie bouwt voort op een eerdere ordonnantie van 18 januari 1595, die in 1618 werd gewijzigd, aldus de aanhef.

6 *Instructie Provisioneel*, art. 4.

dat lijkt niet anders dan ons hedendaagse toezicht te zijn. Aan de andere kant werd het Hof zelf ingeprent dat het binnen de grenzen van de bij ordonnantie gegeven bevoegdheden diende te blijven. Hoe ver bestuurlijke invloed strekte, en of het Hof zich al dan niet terughoudend opstelde is niet aan de hand van deze regel en de uitleg door Van der Muelen op te maken.

Het aantal gewone raadsheren werd in 1649 verhoogd tot 8.⁷ Dat blijft zo tot aan het einde van de achttiende eeuw, met daarnaast nog steeds drie buitengewone en een bijzondere buitengewone raadsheer. Deze laatste stond bekend als rentmeester en was tevens hof- en tinsmeester-generaal der Domeinen. Tot 1611 kende het hof een vaste president. In dat jaar werd op 30 mei de zittende president Willem Radelant⁸ tegelijk met de procureur-generaal Pieter van Leeuwen ontslagen na een conflict met Gedeputeerde Staten.⁹ Radelants functie werd tijdelijk vervuld door de voorzitter van het college van Gedeputeerde Staten met ondersteuning van de landsadvocaat. Vanaf 1618 vervulden de raadsheren bij toerbeurt van een maand de rol van president.¹⁰ In 1674 werd weer een vaste president benoemd. Achtereenvolgens waren dat Bartholomeus van Panhuys (1674-1676), Gaspar Schade (1681-1691) en Johan van Someren (1691-1706).¹¹ Vanaf 1706 werd teruggekeerd tot het systeem van roulerend voorzitterschap.¹²

Het is opmerkelijk hoeveel woorden er worden gewijd aan de feitelijke dagelijkse aanwezigheid van president en raadsheren. De plicht aanwezig te zijn wordt zwaar aangezet en gedetailleerd geregeld.¹³ Dat heeft een fundamentele reden: als iemand uit de burgerlijke samenleving tot een openbaar ambt is 'gepromoveerd', dan *verderd en eyscht de plicht van hem dat hy zig met alle yver en neerstigheyt appliceerde tot hetzelvige*.¹⁴ Ook nadien worden er nog dergelijke resoluties uitgevaardigd. Die maken ook duidelijk dat aanwezigheid tegelijk een kwestie van financiën was: *dat geenerhande absentie, in reguard van de praesentie-gelden, de Raden sal excuseeren* – de presentiegelden werden alleen bij aanwezigheid betaald.¹⁵ Aan de eis van presentie werd wel voldaan indien de raadsheren bij vergaderingen van de Staten waren,¹⁶ en ingeval een door de gedeputeerden toegestane dienstreis.¹⁷ Aanwezigheid van de president begint des ochtends eerder dan die van de overige raadsheren – de president een half uur eerder dan de overigen. Alleen op zondagen en tijdens de vakanties hield het hof geen zitting. De vakanties betroffen een kerstvakantie van drie weken, een paasva-

7 Resolutie van 10 mei 1649, GUP II, 1044-1045.

8 Eemnes 1538-Utrecht (?) 1612; zie Van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, 16, 31; als auteur bekend van de *Decisiones posthumae Curiae provincialis Traiectinae*. Utrecht 1637.

9 Waarover *Archief van kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen* 6 (Utrecht 1846), 41; Van Leeuwen werd op 28 augustus 1618 weer in zijn ambt hersteld – zie *Archief*, 88, noot 2; Willem Radelant stierf in 1612 en werd in de Utrechtse Pieterskerk begraven.

10 Bij resolutie van de Provinciale Staten van 21 augustus 1618. GUP II, 1040.

11 GUP II, 1047-1048.

12 Zie de lijst van presidenten die Van de Water vervaardigde – GUP II, 1047-1048.

13 Instructie, art. II.7, GUP II, 984.

14 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 28.

15 Resolutie van de Staten 's Lands van Utrecht 22 januari 1682, GUP II, 1042.

16 GUP II, 1042.

17 Zie de resoluties 11-17 in GUP II, 1042-1043.

kantie van twee weken, een pinkstervakantie van drie weken en een grote vakantie van de laatste maandag in juli tot de eerste maandag in september. Na de invoering van de Gregoriaanse tijdrekening op 1 januari 1700, van 12 augustus tot de derde maandag in september.¹⁸ Deze vakantieperiodes betekenen niet dat de justitiabele van recht verstoken was. Ten behoeve van zaken die *nootelyke ende haastige provisie uyteischen* zijn president en raden gehouden om bijeen te komen.¹⁹ Het betreft onder meer, zo illustreert Van der Muelen, zaken waarbij ‘*verderffelijke goederen*’ betrokken zijn, injurien, doodslagen, *dijkage* (onderhoud van dijken).²⁰

De vergoeding van de raadsheren bestond – naast het presentiegeld – uit een vast bedrag, dat jaarlijks werd verhoogd. Deze vergoeding liep parallel met de gemiddelde salarissen van de hoogleraren in de juridische faculteit. Daarnaast ontvingen de raadsheren een vergoeding, omdat zij hun werkzaamheden in werkkleding moesten verrichten: *tabbaardgeld*. Op die verplichting werd herhaaldelijk in resoluties gewezen.²¹ Daarnaast maken de raadsheren gebruik van hun recht om jaarlijks uit de Rhenense bossen een bepaalde hoeveelheid (brand)hout te krijgen. Dat recht wordt herleid tot vergoedingen die de Raden van de Utrechtse bisschop eertijds kregen – zo wordt geëxpliciteerd in de Acte van Keizer Karel van 22 januari 1545.²² Daarin wordt vermeld dat dat op verzoek van de raadsheren van het Utrechtse Hof die ‘*vimmen rjs*’ weer zullen worden geleverd, omdat de raadsheren niet bijzonder veel verdienen: *gezien bysonder de kleynigheit van haaren profyten* – de opsteller van de Acte vermeldt nog wel dat *elken vimme niet boven twaalf stuyvers weerdig en is*. In 1573 hebben de raadsheren weten te bewerkstelligen dat de waarde van het hout wordt begroot op 24 gulden.²³ Verder mogen geld noch geschenken worden aangenomen, aldus uitgebreid de Instructie, en Van der Muelen:

[t]en eynde de Justitie heylichlyk, zuyverlyk en onberispelyk soude worde geadministreert. (...) Pesten des Rechters zijn gierigheid, gunste en haat. Een Rechter moet zig niet te koop stellen of van een anders Proces zijn roof maken en zig onthouden van vuyl gewin.²⁴

Uitgebreid gaat Van der Muelen in op dit fundament onder het procesrecht.²⁵ Ook elders komt dat eigenbelang aan de oppervlakte. Bij de behandeling van de vergoedingen voor het opmaken van rapporten – rapportgelden – moeten die door partijen worden gedeeld, of naar billijkheid worden vastgesteld door de rechter, maar:

18 Over de juiste datering bestaat verschil van mening, zie de artikelen van de hand van C.L. Temmick Grol en van C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn in: *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak*.

19 Art. 8, rubrica I, Ordonnantie ende instructie op de styl ende maniere van procedereen, GUP II, 984; Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 34 e.v.

20 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 35.

21 Resoluties van 1598 en opnieuw met dezelfde inhoud 1626 – zie GUP II, 1046.

22 GUP II, 1046-1047.

23 *Appointement, waar by de voorsz. vier vimmen rjs worden begroot op vier en twintig gulden*; GUP II, 1046-1047.

24 Instructie, art. I. 11, GUP II, 985; Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 40 e.v.

25 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 43 – hij beroept zich onder veel meer op Exodus 23; Deuteronomium 16:19 – *Ghy sult het Gerichte niet buygen/ghy sult het aengesicht niet kennen: oock en sult ghy geen geschenck nemen; want het geschenck verblindt de oogen der wijsen ende verkeert de woorden der rechtveerdigen*.

het ware te wenschen dat hetzelvige by den Souverain gemodereerd en getaxeerd wierde; dewijle, zulks aan den rechter gedefereert zijnde, te dugten is, dat hy menigmaal door een yver van eygenbaat verwonnen ende vermeesterd zynde, de moderatie en billijkheid verre te buyten gaat.²⁶

Raadsheren dienden de gereformeerde religie te zijn toegedaan.²⁷ De praktijk was soms sterker dan de leer – ook katholieke raadsheren werden benoemd, en daarvan kon sprake zijn vanwege de kwaliteit van de te benoemen raadsheer – Otto Schrasser, om zyn excellerende geleertheyd ende experientie;²⁸ bovendien was daarvan – natuurlijk – sprake tijdens het korte Franse intermezzo in rampjaar 1672.²⁹ Voorts moesten zij de leeftijd van 28 jaar, sinds 1667 26 jaar hebben bereikt en van Utrechtse geboorte zijn, of ten minste tien jaren in het Sticht gewoond hebben.³⁰ De voorwaarden van provinciale herkomst en met name de gereformeerde religie hebben in de loop van de tijd een groter gewicht gekregen. Dat laatste is goed zichtbaar aan de eed die de raadsheren moeten afleggen – die wordt in 1611 aanmerkelijk uitgebreid met een geloofsbelijdenis.³¹

Verder dienden zij gerenommeerde en praktiserende advocaten of rechtsgeleerden te zijn geweest, en ten minste vier jaar gepromoveerd te zijn. Dit laatste betekende dat de raadsheren een universitaire graad moesten hebben, dus geschoold dienden te zijn in het Romeinse en canonieke recht.³² Als te doen gebruikelijk bij de studie werd het lokaal geldende geschreven en ongeschreven recht niet onderwezen, en daar hadden afgestudeerden dus in geringer mate kennis van. Ook in Utrecht was het voor juristen en raadsheren gebruikelijk waar dat maar mogelijk was het in heel Europa aan de universiteiten gedoceerde *ius commune*, het gemeenschappelijke recht, in rechtspraktijk en rechtspraak toe te passen, niet alleen als subsidiair geldend recht, maar onmiskenbaar zelfs als primaire rechtsbron. Dit maakte dat de rechtspraak, anders dan de veelal lagere lekenrechtspraak, een sterk gemeenschappelijk karakter had, over de grenzen van tijd en plaats, waardoor de eenheid van het recht, niet alleen tussen de Nederlandse gewesten onderling, maar ook binnen Europa sterk bevorderd werd. De in het Hof van Utrecht benoemde raadsheren kwamen vaak van elders – na de opstand werd een band tussen de noordelijke Nederlanden en Utrecht in het bijzonder noodzakelijk van groter gewicht.

26 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 55.

27 GUP II, 1038-1045.

28 GUP II, 1054.

29 De Staten rekten in die korte Franse periode de procedures, maar Lodewijk XIV greep in – hij benoemde zelf de rooms-katholieke Kornelis van Wijkersloot. De staten berustten in de gegeven situatie en doen hem de eed afleggen, resolutie van februari 1673, GUP II, 1074.

30 Resolutie van 10 mei 1649, GUP II, 1044.

31 In 1611 wordt de eed die de raadsheren dienen af te leggen aanmerkelijk uitgebreid – waarbij zij dienden te verklaren de exercitie van de Christelyk gereformeerde religie voor te staan en te maintainereen; zie GUP II, 1038-1039; in verschillende resoluties nadien wordt dat geëxpliciteerd: van 10 mei 1649, en van 14 februari 1667; zie GUP II, 1044-1045. Op dat moment spelen overal in de Republiek de twisten tussen de rekkelijken (Arminianen) en de preciezen (Gomaristen). Utrecht was een rekkelijk bolwerk.

32 Na de overgang van Utrecht tot de reformatie werd uitsluitend kennis van het Romeinse recht gevraagd.

De Utrechtse universiteit werd in 1636 opgericht,³³ zodat vanaf dat moment ook uit eigen instelling kon worden gerecruteerd. Toch bleven ook andere universiteiten Utrechtse juristen leveren. Dat hangt nauw samen met de heersende gewoonte om na het afsluitend examen een promotie- of studiereis te maken. Er was ook toen al een wisselwerking tussen de verschillende juridische beroepsgroepen, tussen het rechterschap, de advocatuur, de juridische faculteit, de stadsbesturen met de stad Utrecht ver voorop. Raadsheren waren vaak afkomstig uit het stadsbestuur.³⁴ Advocaten bij het Hof van Utrecht wisselden van functie: Frederick van Saxe werd in 1786 benoemd aan de Universiteit van Utrecht, eerst lector, later hoogleraar in het *ius civile romanum*.³⁵ Hendrick Moreelse bleef na een studiereis in Utrecht, eerst als hoogleraar, sinds 1652 als raadsheer in het Hof, daarna als stadsbestuurder en burgemeester en na de verwerping van zijn ambitieuze stadsuitbreidingsplannen, opnieuw als raadsheer in het Hof.³⁶ Belangrijker voor de wisselwerking lijkt de advisering geweest te zijn door geleerde juristen, advocaten en hoogleraren aan de rechterlijke colleges. De Utrechtse advocaat Anthonius Matthisius was betrokken bij een kwart van de in de *Utrechtsche Consultatien* gepubliceerde adviezen; vele andere bekende en minder bekende juristen verschenen in die driedelige publicatie. Raadsheren ten tijde van het proces van Burman waren Booth, Walckier, Nellesteyn, Van der Nypoort, Parmentier, Van Serooskerken, Van der Muelen en Taets van Amerongen; de raadsheren ten tijde van het proces van Van Ee waren Van Haeften, Van Goens, Van den Heuvel, Van Nijvelt, Van Vianen en Oosterdijk.³⁷

President en raden hadden een zeer belangrijke overheidsmacht uit te oefenen en dat wordt meteen ingeprent in het derde artikel van de instructie. Zij zullen recht en Justitie administreren, allen den genen die des versoeken ende behoeven sullen, sonder eenige onderscheyt van personen, of sy rijk zyn of arm, edel ofte onedel, ende sonder eenige gunst, vreesse, simulatie of dissimulatie, die Justitie doen obedieren, haar gewesen Vonnissen, en andere, soo Decreten, Ordonnantien als Appointementen doen executeeren.³⁸ Het is de neerslag van een belangrijk beginsel onder de rechtsbedeling, onder het procesrecht – een ideaal voor alle tijden – het gelijkheidsbeginsel. Het zijn bewoordingen die in de hoge middeleeuwen in de vorstenspiegels aangetroffen worden, en natuurlijk tot klassieke bronnen zijn terug te voeren. De Digesten van Iustinianus vertrekken vanuit de belangrijkste beginselen onder het materiële en procedurele recht, door Ulpianus verwoord: *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi* – rechtvaardigheid is de onwankelbare en bestendige wil ieder het zijne te doen toekomen.³⁹

33 Zeven hoogleraren, waarvan een tweetal bij rechtsgeleerdheid – zie R. Welten, 'Utrechtse hoogleraren in de rechten (1636-1815)', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1987, 67-101, bijz. 69. Zie verder H. Jamin, *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001*. Utrecht 2001.

34 Zie de lijst van raadsheren van het Hof in GUP II.

35 Welten, 'Utrechtse hoogleraren in de rechten', 74.

36 M. van de Vrugt, 'Hendrick Moreelse (1615-1666) jurist, burgemeester en stadsvernieuwer', in: *Utrechtse biografieën IV* (Utrecht 1997), 37 e.v.

37 Zie respectievelijk de hoofdstukken 7 en 8.

38 GUP II, 984.

39 (Ulp) D.1.1.10 pr. – in de vertaling van J.E. Spruit e.a. (red.), *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling II. Digesten 1-10*. Zutphen/'s-Gravenhage 1994.

Primair wordt de verankering echter gezocht in de Bijbel, zo blijkt uit verwijzingen bij Van der Muelen: *Ghy en sult het aengesichte in 't gerichte niet kennen; ghy sult den kleynen soo wel als den grooten hooren*.⁴⁰ Een dergelijk fundament onder het (proces) recht maakt dat een rechter zelfs als personificatie van rechtvaardigheid, de hoogste deugd, kan worden gezien.⁴¹ Ook op andere functionarissen die bij de uitvoering van deze overheidsmacht zijn betrokken straalt dit publieke en grondleggende belang af.

2.2 Overige functionarissen

Bij het Hof was een aantal andere functionarissen nauw betrokken. Het ambt van procureur-generaal, ook aangeduid met de term advocaat-fiscaal, werd oorspronkelijk vervuld door een van de raadsheren. In 1669 werd deze combinatie afgeschaft en werd dit ambt een zelfstandige functie.⁴² De procureur-generaal was belast met het *bedienen, bevorderen ende bewaren van alle saken roerende den Heere, of Hooge Overheyt, Rechten, Hoogheyd, Heerlickheyd, ende Domeynen van den Lande*.⁴³ In hedendaagse bewoordingen betekent dat de handhaving van de rechtsorde, zowel civiel als strafrechtelijk.⁴⁴ Hij neemt conclusies tot profyte van den Heere, ofte Hooge Overheyd van den Lande, soo verre in rechte niet geconcludeert en is.⁴⁵ Ook is hij belast met de tenuitvoerlegging van de uitgevaardigde regelgeving – Placaten – en met toezicht op de tenuitvoerlegging door alle andere daarmee belaste ambtenaren. De procureur-generaal had een vast salaris en kreeg daarnaast een derde van de boetes, na aftrek van alle kosten en het aandeel van de maarschalken.⁴⁶ Ten tijde van ons laatst behandelde proces Van Ee tegen Smits was Beeckman procureur-generaal – in 1780 opgevolgd door de als dichter bekende Hieronymus van Alphen.⁴⁷ Ook maarschalken waren betrokken bij de strafrechtelijke vervolging. Voor ieder kwartier van het gewest – Eemland, het Nederkwartier, het Overkwartier en de stad en het land van Montfoort – was een maarschalk aangesteld. Een nadere instructie dateert uit 1622.⁴⁸

Het Hof werd ambtelijk ondersteund door een griffier, een substituut griffier, een aantal schrijvers, een deurwaarder en acht panders. De deurwaarder had verschil-

40 Deuteronomium 1:17. Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 16.

41 Aristoteles, *Ethica* V, 4.7. De rechtvaardigheid of het recht verbeeld – de kunsthistorie openbaart veel moois: zie *Pro Memorie, Rechtsgeschiedenis verbeeld 2014*; *De Kunst van het Recht. Drie eeuwen gerechtigheid in beeld*. Tiel 2016.

42 Vanaf 21 januari 1669, GUP II, 1059.

43 Instructie II, artikel 1, GUP II, 988.

44 Dat expliciet wordt onderscheiden in het artikel 2.4, waarbij hem wordt opgelegd te procederen – *criminelijk of civiel* – als het Hof hem daarmee heeft belast.

45 Instructie artikel II, 1 in fine.

46 Dat is een merkwaardige constructie – maar verschilt in de grond genomen niet heel veel van de prestatiebeloning – van opgelegde ‘targets’.

47 1746-1803; auteur van onder veel meer de *Kleine gedigten voor kinderen* (1781); pensionaris van Leiden en Thesaurier-Generaal van de Republiek.

48 GUP II, 1064.

lende taken in de orde betreffend bij het Hof. Hij haalde en bracht president en vice-president in de Raad, riep zaken uit, bewaakte de orde bij zittingen en deed alle dagvaardingen, exploiten en tenuitvoerleggingen, binnen de stad Utrecht.⁴⁹ De panders waren hiervoor verantwoordelijk op het platteland en in de kleine steden.⁵⁰ Deurwaarder was in onze laatste zaak Van Ee tegen Smits onder meer J.C. Pronckert. Ook procureur Van Toll wordt in een van de stukken in de zaak Van Ee tegen Smits aangeduid als deurwaarder. De griffier is hoofd van de ondersteuning – hij dient bij vergaderingen te zijn van president en raden, en de president te assisteren in het expedieren van de supplicatien, ende ordonneren 't gene in den Raad te doen sal vallen.⁵¹ Uitvoerig wordt veel van wat er te doen is nader uitgewerkt:⁵² zo houdt hij een register op de uitgevaardigde regelgeving door de Hooge Overheyd van den Lande – Placaten, Ordonnantien, Uytroepingen, Publicatien ende provisien;⁵³ hij houdt register van alle akten die voor het Hof worden gepasseerd, en van alle stukken die door het Hof worden uitgegeven;⁵⁴ hij maakt de rol en houdt die bij door alles wat rechtens in een zaak geschiedt daarop aan te tekenen;⁵⁵ hij houdt een register van alle door hem ondertekende vonnissen – sententien, hetzij interlocutoir, hetzij definitief;⁵⁶ hij neemt zaken in gerechtelijke bewaring,⁵⁷ en is bevoegd om voorgeschreven griffierechten voor allerhande gerechtelijke handelingen te verlangen, met een vangnetbepaling voor handelingen die niet geregeld zijn, waarvoor een passende betaling volgt, na taxatie door het Hof.⁵⁸ De prijskaartjes worden voorafgegaan door een bepaling waar onze heden-daagse tijd een voorbeeld aan kan nemen: [d]ie griffier sal den armen luyden, die geen magt hebbende haare saacken te vervolgen, om Gods loon dienen, als anderen, sonder yet daar af te nemen. Alleen als zij de zaak winnen, mag worden verlangd dat er achteraf wordt betaald. Het geldt niet alleen voor griffiers, maar ook voor de Raden, Officiers ende allen anderen dienaars van de Justitie, als Advocaten, Procureurs, Deurweerder, Panders, Boden, Landmeters. En zo onderstreept ook Van der Muelen deze gehoudenheid voor advocaten, uit het edict van de Romeinse praetor, in kapitalen in zijn tekst weergegeven: 'Ut ait Praetor: SI NON HABEBUNT ADVOCATUM, EGO DABO.'⁵⁹

49 Instructie art. VI.4 en 5.

50 Voor een gedetailleerde beschrijving van de gang van zaken, GUP II, 1087 e.v.

51 Instructie III.1.

52 Rubriek 3 van de Instructie bevat 53 artikelen.

53 Instructie III.2

54 Instructie III.3

55 Instructie III.4 – waarbij de voorrang van de zaken van de PG wordt herhaald, zoals in artikel 1.15 – en 3.5.

56 Instructie III.6.

57 Instructie III.19.

58 Waarover de artikelen 3.24-49.

59 Instructie 3.24. Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 254: zoals de praetor zei, indien zij geen advocaat hebben, dan geef ik er een – D. 3.1.1.4.

2.3 Advocaten en procureurs⁶⁰

Het onderscheid tussen advocaat en procureur – in Nederland per 1 september 2008 afgeschaft⁶¹ – is nog in volle omvang aanwezig. Advocaten dienen, om te worden toegelaten, aan eenige fameuze Universiteit gepromoveerd te zijn. Ze moeten dan bij president en raden zweren,

*dat zij den Heere, ofte Hooge Overheyd van den Lande, ende zynen gecommitteerden, die Staten van den Lande, ende haren gedeputeerden, Praesident ende Raden, t'allen plaatsen, eere, reverentie, ende weerdigheyd bewysen sullen; dat zy in geen saak dienen sullen, die zy weten onrechtveerdig te zyn, 't zy dat zy hen daar afgebleeken ware in den beginne van den processe, ofte daer na; dat zy neerstelyk ende getrouwelyk heure Meesters dienen sullen, ende heurluyden saken reverentelyken, ende sonder injurie bedingen, ende beschryven; dat zy te vreden sullen wesen met den taux van den Rade, dat zy geene onbehoorlyke uytwegen ofte dilayen zoeken, noch geen overeenkomste maken en sullen, portie ofte deel in den sake hebben; ende generallyk, dat zy hen in ende over al dragen sullen, als goede ende getrouwe Advocaten schuldig zyn te doen, en na den inhoud van dese Instructie reguleren.*⁶²

De eed wordt elk jaar opnieuw afgenomen – na die groote Vacantie.⁶³

Advocaten moeten zich behoorlijk gedragen. Wat dat behoorlijke gedrag inhoudt wordt nader uitgewerkt.⁶⁴ Advocaten van het Hof van Utrecht dienen bij het Hof te zijn, soo lange zy daar te doen hebben. Daarvoor is een financiële prikkel ingebouwd: mocht een zaak door ongerechtvaardigde absentie geen doorgang kunnen vinden, dan verbeuren zij 12 stuivers.⁶⁵ Ze dienen zich beschaafd uit te drukken – met respect voor de rechtsbedeling, niet interrumpen, niet beledigen – op straffe van een carolusgulden.⁶⁶ Van der Muelen vermeldt dat hij aangetekend vond dat een zekere Thomas Uytenbroek, hebbende in zijne pleydoye irreverentelijk gesproken, by desen Hove een maand is gesuspendeerd geweest. Dat was ook toen al een tijdje geleden: op 3 maart 1567.⁶⁷ De feiten moeten helder worden gesteld; de schriftelijke stukken bondig geformuleerd, en zonder impertinente middelen – met oplopende boetes – 3 carolusgulden voor de eerste, 6 en 12 voor de tweede en derde overtreding; worden de feiten verdraaid – dan zijn de boetes hoger, 10 en 20 carolusgulden voor de eerste en tweede keer, de derde keer leidt tot schorsing, de vierde tot ontzetting uit het ambt; bezwaren tegen bewijs – reprochen en salvatien – mogen alleen daarvoor worden gebruikt, en niet om argumenten ten principale over te brengen; stukken van andere advocaten alleen tekenen als ze deze rypelyk gevisiteert hebben, en dat zij daarvoor willen verantwoord; wanneer de procureur-generaal in een van de zaken betrokken

60 G. Martyn e.a. (red.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, Pro Memorie 2009, m.n. het artikel van de hand van M.-C. Le Bailly en P. Brood, 'Advocatuur in de Noordelijke Nederlanden tot 1838', 63-86.

61 Wet van 20 maart 2008, Stb. 2008, 100.

62 Instructie IV.1.

63 Instructie IV.15.

64 Thans: gedragsregels – zie NOvA 1992; verder F.A.W. Bannier, *Zoals een behoorlijk advocaat betaamt*. Advocatengedragsrecht. Apeldoorn 2010.

65 Instructie IV.2

66 Instructie IV.3.

67 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 280.

is, dan moeten alle stukken van de advocaat met de procureur-generaal *gecommuni- ceert* worden, en door hem getekend.⁶⁸ De advocaat wordt voor zijn diensten betaald – met uitzondering van *arme luyden*, die zij om Godsloon dienen sullen.⁶⁹ Van de beta- lingen die advocaten ontvangen moeten zij een register bijhouden, waar zij desver- zocht met eed voor instaan; hun salaris moet van hun cliënt worden gevorderd bin- nen twee jaar na einde van het proces, anders vervalt het recht op betaling – tenzij de vordering op schrift staat, of de diensten worden voortgezet.⁷⁰ Zelfs mag de vorde- ring van de advocaat als waardepapier worden verhandeld.⁷¹ Een retentierecht op de stukken van de partijen die zij vertegenwoordigen hebben advocaten niet,⁷² anders dan tegenwoordig.⁷³ Bij overlijden van een advocaat is het Hof verplicht te zorgen dat de stukken worden geïnventariseerd, en in dergelijk geval is er wel de mogelijk- heid de stukken achter te houden tot de betaling heeft plaatsgevonden.⁷⁴ Ten aan- zien van rechtszaken tegen advocaten is alleen het Hof zelf competent.⁷⁵

Procureurs worden door president en raden *geëxamineert*, en kortelyk *ondervraagt* om te worden toegelaten, en dienen dan dezelfde eed af te leggen als advocaten.⁷⁶ In het procesdossier van Van Spangen tegen Burman zijn de procureurs Ribbius en Vosch van Avesaat; in de procedure van Van Ee tegen Smits betreft het de procureurs Van Toll en Sluijterman. Om een indruk te geven van de omvang van de jurisdictie waarin zij hun werk uitoefenden: in de rol van het jaar 1778⁷⁷ troffen wij een zevental procureurs met name voor het Hof van Utrecht aan. Het aantal procureurs bij het Hof van Utrecht was gemaximeerd op acht.⁷⁸ Naast de genoemde Van Toll en Sluijterman waren dat de procureurs Kelffkens, Van Dam, Geerling, Buddingh en Oskamp. Zij waren ver- plicht bij de rolzittingen aanwezig te zijn, of zich daar te laten vertegenwoordigen.⁷⁹

Om zich eigen lokale juridische kennis te bij te brengen wordt advocaten aange- raden om zelf uittreksels te maken van zaken die voor hun eigen rechters zich heb- ben afgespeeld, en zaken die zij zelf hebben gevoerd.⁸⁰ Van een enkele advocaat voor het Hof van Utrecht is nog een dergelijk handschrift aanwezig: van Warmvliet,⁸¹ en

68 Achtereenvolgens in de Instructie IV.4- 4.9.

69 Een uitvoerige en gedetailleerde sequentie in de Instructie, van IV.16 tot IV.35, het laatste artikel van de rubriek.

70 Instructie IV.10.

71 Atteveld doet kort verslag van een beslissing van het Hof van Utrecht dienaangaande op 4 mei 1657, Atteveld II, 2.

72 Instructie IV.11.

73 Een retentierecht op dossiers kan worden uitgeoefend, maar, aldus de gedragsregel, met behoedzaam- heid. HR 15 januari 1994, NJ 1995, 640.

74 Instructie IV.12. Zie van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 291-292.

75 Instructie IV.13.

76 Instructie V.1.

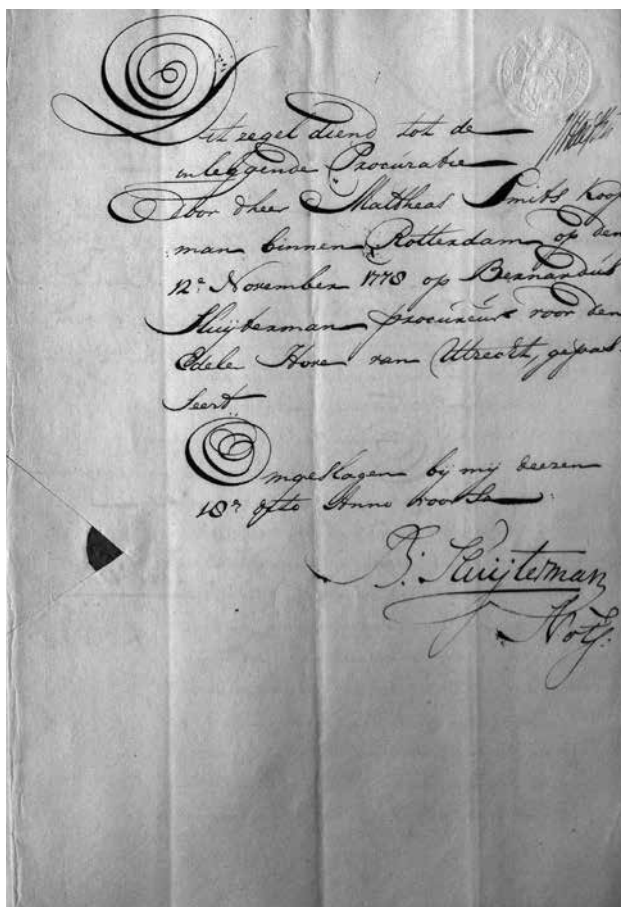
77 Het Utrechts Archief (HUA), 239-1 Hof van Utrecht, inv.nr. 154-105.

78 Art. V.2; Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 312.

79 Art. V.4.

80 Van der Linden, *Rechtsgeleerd en practicaal Koopmanshandboek*, 29-74 – over de vraag wat een afgestudeerde jurist dient te beheersen en wat hij dient te doen, op p. 42: '[hij] legge ... thans een regtsgeleerd Adversaria- Boek aan, in eene Alphabetische orde gerangschikt ...'

81 Van Warmvliet was bovendien raadsheer in het Hof; Zie Van Warmvliet, *Costuymen van Utrecht met verschei- dene sententien*, Hs 1125 – UBU.

Omslag van de procuratie door partij Smits van procureur Sluiterman.

van Atteveld.⁸² Niet van onze procureurs: Van Toll, en Sluiterman. Functies worden vaak gecombineerd – advocaten zijn soms ook notaris of deurwaarder. Sluiterman ondertekende een document als notaris – Van Toll ondertekende eens als deurwaarder, maar was ook notaris.⁸³

Om een procedure in rechte te kunnen voeren is procesvertegenwoordiging nodig. De procureur moet ‘behoorlijk last ende procuratie’ gegeven worden om in rechte namens de eiser te kunnen handelen. Van Wassenauer waarschuwt – schort wat aan de procuratie, dan zijn alle de proceduren nul ende van geender waerden. Die vertegenwoordigingsplicht is al oud.⁸⁴ In de door ons onderzochte procesdossiers werd telkens een notariële akte van procuratie vermeld en opgenomen.

⁸² Atteveld, *Decisien van den Hove Provinciael 1531-1664* – Hs 17 B 139 fol. – UBU; dezelfde, *Decisien en Observatien van den Hove van Utrecht 1662-1696*.

⁸³ Zowel van Abraham van Toll als van Bernardus Sluiterman zijn archieven (ook elektronisch) beschikbaar in het Utrechts archief. In advertenties uit die tijd – bijvoorbeeld van een openbare verkoping wordt Van Toll als notaris en procureur vermeld. Zie bijvoorbeeld de *Utrechtsche Courant* van 2 december 1799.

⁸⁴ Zie paragraaf 5.7; Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 315 e.v.

3 COMPETENTIE VAN HET HOF

3.1 Overheidsmachten, rechtspraak en bestuur

In de aanloop tot de vroeg-moderne tijd trok de wereldlijke overheid de overheidsmacht naar zich toe, ten koste van de door de kerk uitgeoefende macht. Bovendien werden de verschillende machten herkenbaar bij onderscheiden wereldlijke instituties ondergebracht, en de taak van het Hof werd gaandeweg beperkt tot rechtspraak.

Sinds de overdracht van de wereldlijke macht aan landsheer Karel V in 1528 waren geestelijken in Utrecht formeel uitgesloten van de uitoefening van wereldlijke macht, ook die van wereldlijke rechtspraak. Al ver voor die gebeurtenis probeerde de stad de door de geestelijkheid uitgeoefende wereldlijke rechtspraak aan zich te trekken. De geestelijkheid had naast de kerkelijke ook wereldlijke jurisdictie – *iurisdictionem temporalem cotidianum, vulgariter dictam daghelics gerechte* –, maar het stadsbestuur onttrok die rechtsprekende macht aan de geestelijkheid, omdat *die raed sach grote verschalkinge ende bedriechgenisse der lude, soe heeft die raet een overdracht daerop gemaect op hoeren borgeren ende ondersaten om grote nutscap des gemeens*.¹ Wel waren geestelijken soeverein over hun immuniteiten te Utrecht – waar overheidsmacht door de kerk werd uitgeoefend. Dat betekent dat er binnen de stad Utrecht vaak geschillen waren over jurisdictie of rechtsmacht. Die werden niet vaak op de spits gedreven, maar in een soort arbitrage tot oplossing gebracht.² De immuniteiten werden na de reformatie opgeheven en kwamen onder wereldlijke autoriteit.

Rechtsmacht was in bepaalde gevallen aan het Hof ontzegd en bleef dan bij de bron van alle staatsmacht, de Hoge Overheid – in ons geval de Staten van Utrecht.³ Het Hof had bijvoorbeeld geen jurisdictie in kwesties betreffende belastingen, ‘noch ook van eenige saken, die regeeringe van het Land aangaande ende [mocht] haar alleen bemoeien met het feyt van de Justitie, ende administratie van dien.’ Voorts had het Hof geen jurisdictie in geschillen betreffende de VOC, de jacht en betreffende religie.⁴ Ook geografisch waren de grenzen van ’s Hof’s jurisdictie vanzelfsprekend bepaald. Daarover handelt de tweede titel van Van de Water, [b]etreffende de exercitie van de Jurisdictie der Ed. Mog. Heeren Staten, door den Raad van den Hove

1 C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruin, ‘De Utrechtse Sint-Paulusabdij en haar jurisdictie’, in: Hallebeek, Schepen en Willaard, *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak*, 58.

2 Hallebeek, Schepen en Willaard, *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak*, 45.

3 Art. I.27 Instructie.

4 Art. I.27 Instructie; GUP II, 1029-1037.

Provinciaal van Utrecht. In deze titel zijn verdragen en andere publieke rechtshandelingen opgenomen. Verbanningen uitgesproken door het Utrechtse Hof hadden bij verdrag bijvoorbeeld ook effect in andere gewesten.

Artikel I.28 scherpst de zelfstandigheid van de rechtsprekende taak van het Hof in. Nochtans heeft de Hoge Overheid⁵ de mogelijkheid om rechtspraak aan zich te trekken – maar het moet dat met grote terughoudendheid doen.⁶ Het Hof heeft geen (wetgevende) macht plakkaten uit te vaardigen – zo schrijft artikel I.46 van de Instructie nadrukkelijk voor. In de periode voorafgaande aan de Republiek had het Hof meer overheidsmacht dan rechtspraak alleen – ook in het bestuur van het gewest was sprake van een stevige functie. Samenvattend omschreven:

[h]et hadt, daarenboven, de Regeering der Provincie bijna geheelyk in handen, worden de Staaten, in dien tyd, zeldzaam, behalven over zaaken van geldmiddelen, beschreven, en niet dan door Stadhouder en Raaden, die wetten maakten, op 's Vorsten of hunnen eigen naam, en zorg droegen, dat dezelve werden naargekomen. Het Hof representeerde 's Vorsten persoon in zijne afwezendheid, en werd ook somtyds aangemerkt, als representerende de drie Staaten van den Lande.⁷

De bestuurstaak van het Hof van Utrecht verdwijnt niet helemaal in de tijd van de republiek – president en raden oefenen toezicht uit – op de verschillende functies van maarschalken, schouten en andere Officieren, in't bedienen van heure officien,⁸ opdat zij den ondersaten ende ingezetenen van den lande niet en verdr ukken. Zo dat wel het geval blijkt te zijn, zullen zij een procedure jegens hen doen aanvangen, ende henluyden naar gelegentheyd van der saake corrigeren ende straffen. Het is belangrijk – Van der Muelen wijdt er een zestal pagina's aan.⁹ Bovenal heeft het Hof ten tijde van de Republiek een rechtsprekende taak.

3.2 Rechtspraak: absolute competentie

Of de rechtsvordering bij het Hof van Utrecht kon worden aangelegd, hangt af van de (absolute) competentie. Die competentie was in de Instructie systematisch ondergebracht bij de taken van president en raden. Van Wassenaer concludeerde tot grote mate van gelijkheid met het Hof van Holland – maar gaf gaandeweg wel enige verschillen aan.¹⁰ De gedaagde moest voor de competente rechter worden opgeroepen – anders kon gedaagde een beroep doen op een exceptie van onbevoegdheid (de zogenoemde *declinatoire exceptie*). De competentie was, anders dan heden ten

5 Instructie Art. I.29 – over de Hoge Overheid uitgebreid Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 150.

6 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 143-144.

7 Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden (Amsterdam 1772), XII, 265 en A. Mattheus (III), *De nobilitate, libri quator* (Amsterdam 1686), 675 e.v.

8 Instructie art.I,12. GUP II, 985.

9 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 45-51 – 'tot securiteyt van de ingezetenen en onderdanen' tegen machtsmisbruik – 'tot maintien van een goede Politie ende Justitie ten platen lande.'

10 Van Wassenaer, *Practyk Judicieel*, 1 e.v.

dage, niet enkel een kwestie van grondgebied en de aard van het rechtsgeschied, maar ook van de maatschappelijke stand van de partijen, met een keuzemogelijkheid voor sommigen. Sommige standen konden krachtens privilege geschillen door gelijken laten beoordelen – universitaire gemeenschappen hadden die mogelijkheid. Terwijl er in Leiden zo een *forum privilegiatum* voor de academie was ingesteld, was daarvan in Utrecht geen gebruik gemaakt. Van welke zaken neemt het Hof van Utrecht kennis?

Het Hof was competent ten aanzien van constitutionele, publiekrechtelijke zaken, nam kennis van zaken betreffende de hoogheid, heerlijkheid en de domeinen van het land, van *rebelligheyd, ongehoorsaamheyd en diergelycke* (art. I.16 Instructie). Conform het Hof van Holland en het Parlement (of: gerechtshof) van Parijs, zo verwijst Van der Muelen. Het omvatte: *alles wat strecken mag tot nadeel, veragtinge en ongehoorzaamheyd van de hoge overheyd*.¹¹ De hiërarchie tussen provincie en stad is hier niet eenduidig. Bij dergelijke kwesties kon ook het gerecht van de stad competent zijn, zo beschrijft Van der Muelen.¹²

Het Hof nam verder kennis van zaken die de ambtsbediening van hoofdofficieren van het platteland en van de dienaren van het Hof zelf raakten (art. I.17). Dan volgde (art. I.18) de competentie ten aanzien van de kinderen, weduwen en wezen en andere *miserabile* personen. Genoemde personen hadden *haere keure, of sy haer partije in eerster instantie willen roepen voor het Hof of voor de laege Reghters*.¹³ Wie als ‘miserabel’ kon worden gekwalificeerd werd ruim uitgelegd.¹⁴ Een van onze hierna te bespreken zaken lijkt zo een procespartij te betreffen die op de een of andere manier kennis kreeg aan een van de hoogleraren van de Utrechtse academie: Pieter Burman.

Het Hof had verder een strafrechtelijke competentie: er was een bevoegdheid ten aanzien van verjaarde criminele zaken en excessen die binnen stad en steden plaatsvonden (art. I.21). Het Hof had een civiele competentie, waar het ging om voorlopige maatregelen, *saken ten possessor vallende* – als in *maintenuen, complaints ende diergelijke* (art. I.19). Van persoonlijke rechtsvorderingen nam het Hof kennis als daarvoor bij prorogatie werd gekozen, van *obligatien, inhoudende prorogatien van jurisdictie* (art. I.20). Ook op deze competentiegrond kon de zaak Van Spangen tegen Burman berusten.¹⁵ Die civiele competentie strekte zich verder uit over het platteland – voor civiele zaken, personeel, reëel of gemengd, *concerneerende personen ofte goederen ten platten lande woonende ende gelegen*, in eerste instantie, ter keuze van de partijen voor het Hof, of voor de lagere competente rechters (art. I.24). De indeling gaat terug op

11 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 61.

12 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 62.

13 Instructie art. I.18; Van Wassenaer, *Practyk Judicieel*, 4. Zie ook Van de Vrugt, in: Hallebeek, Schepen en Willaard, *Duizend jaar utrechtse rechtspraak*, 73.

14 Zie Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 69, waarbij Van der Muelen onder meer verwijst naar een van Radelant's beslissingen: *[n]on solum viduas et pupillos comprehendit, sed etiam senes decrepitos, item qui longo morbo sunt exhausti, & enarvati, denique omnes qui naturali commiseratione ob fortunae injuriam digni sunt* – niet alleen weduwen en wezen, maar ook ouden van dagen, zij die na een lange ziekte uitgeput zijn, en uit een natuurlijk mededogen al diegenen die door de fortuin onbillijk zijn bejegend. Radelant, *Decisiones*, Dec. 118.1 *Sub verbo miserabiles qui comprehendantur*? Wie worden onder het begrip *miserabiles* begrepen?

15 Prorogatie gaat echter niet onder de grens van 300 gulden in grote, 150 gulden in kleine steden, zo merkt Van Wassenaer, *Practyk Judicieel* op – 12-13.

de Justiniaanse Instituten,¹⁶ waarnaar Van der Muelen ook verwijst: de personele actie betreft verbintenissenrechtelijke kwesties, de reele betreft onroerende zaken, de gemengde actie heeft kenmerken van beide voorgaande, bij verdeling van nalatenschappen en grensregelingen.¹⁷ Er waren vele instellingen met een rechtsprekende macht – de belangrijkste is het gerecht van de stad Utrecht.¹⁸

Het Hof was appelrechter – competent in beroepszaken (art. I.22) – tot *henluyden komende van subalterne of lege rechters*. De tweede te behandelen zaak is zo een appelzaak die in eerste instantie door het Gerecht van de Stad Utrecht was beslist. Voorts was het Hof competent inzake tijns- en leengoederen (art. I.23) die van ‘den Heeren van den Lande van Utrecht’ gehouden worden. Het leenrecht was kennelijk in de rechtspraktijk nog een belangrijk onderdeel – Van der Muelen wijdt een veertigtal pagina’s aan die competentie, waarin 126 vraagpunten aan de orde worden gesteld.¹⁹ Het Hof was bevoegd inzake bestuurlijke zaken (policie, art. I.25) die het platteland aangaan, zoals bedijking, sluizen, watergangen, maar onverlet de bijzondere bevoegdheid van dijkgraven en heemraden.²⁰ Geen bevoegdheid (art. I.27) had het Hof in belastingzaken, generale middelen en wetgeving (als ordonnanties en placaten). Die zaken moesten zij verwijzen naar de Hoge Overheid. Ten slotte: het Hof was bij uitsluiting bevoegd in zaken die advocaten en procureurs betroffen.

Niet elk conflict hoefde meteen voor de rechter te worden gebracht. Uit de instructie blijkt dat niet, maar wel uit verhandelingen over het procederen. Van Wassenaer laat zijn uiteenzetting over procederen voor het Hof van Utrecht aanvangen met de mogelijkheid om zelf recht te doen: ‘tGebeurt ook somtijds dat iemand sijn partije niet gehouden is in rechte te betrekken, maer dat hij sijn selven magh reght doen, als uyt nood en maght, maghmen een debiteur die vlughtigh is vast houden en hem ’t geld afperssen, een beest op sijn land dat schade berokkent, mag worden vastgehouden, wat op iemands land gebouwd is mag hij afbreken, volgens een overeenkomst mag bezit worden aangenomen van een goed, een legataris mag krachtens testament bezit van een goed aanvaarden, volgens een contract mag men jegens de debiteur doen wat is overeengekomen, behalve met geweld.²¹ Het zijn voorbeelden die heden ten dage in handboeken over proces- of materieel recht niet meer zo worden aangetroffen, maar verspreid worden behandeld als (voorbeelden van of uitzonderingen op) eigenrichting.²²

16 Het onderdeel van de door Justinianus tussen 529 en 534 uitgevaardigde codificatie van het Romeinse recht (later als *Corpus Iuris Civilis* bekend geworden) dat een leerboek voor eerstejaars rechtenstudenten was, maar exclusieve kracht van wet had. De systematiek is richtinggevend geworden voor de ordening van het (privaat) recht in personen, zaken, verbintenissen en rechtsvorderingen of acties.

17 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 118 e.v.; Inst. 4.6.20.

18 Waarover Willem van der Muelen ook een handleiding schreef: *Costumen, usantien, policien ende styl van procederen, der stadt, jurisdictie ende vryheid van Utrecht*. Utrecht 1709.

19 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 85-118.

20 Maar een uitzondering geldt dan weer voor de Leckendijk, Nieuwendam en Zeedijk – daar is het Hof weer bevoegd.

21 Van Wassenaer, *Practyk Judicieel*, 12-13, geeft deze voorbeelden en verwijst naar Romeins recht.

22 J.M. Milo, ‘Over mijn en dijn. Een nadere beschouwing van eigenrichting als handhaving’, in: E.F.D. Engelhard et al. (eds.), *Handhaving van en door het privaatrecht* (Den Haag 2009), 105-120.

3.3 Relatieve competentie

De algemene regel van relatieve competentie was dat de *aenlegger* ofte *eyscher* persoonlijke rechtsvorderingen bij de rechtbank moest indienen waar de gedaagde woonde – in zakelijke rechtsvorderingen waar de zaak gelegen is. Het zijn oude en universele regels. Van Wassenauer verwijst naar het Romeinse recht, verschillende titels uit boek 3 van de Codex, zoals C. 3.13 (*de iurisdictione omnium iudicum et de foro competenti* – rechtsmacht van rechters en het bevoegde gerecht – waar onder meer de woonplaats van gedaagde wordt voorgeschreven), C. 3.19 (*Ubi in rem actio exercere debet* – waar een zakelijke actie geldend gemaakt moet worden – waar onder meer een keuze tussen het gerecht van de woonplaats van gedaagde en het gerecht van de plaats waar de zaak gelegen is wordt gegeven).²³

De gewoonte zorgde ervoor dat zowel personele als zakelijke rechtsvorderingen beide bij de rechtbank van de woonplaats van de gedaagde uitkwamen. Want alleen als de gedaagde ook woonde waar zijn goed gelegen was, of als het goed beslagen was en de procedure om die reden al bij die rechtbank liep, vond deze *lex situs* aanwending. Onze zaak in eerste instantie is daarvan een voorbeeld: Burman woonde te Utrecht; onze appelzaak speelde voor het Hof van Utrecht, omdat de oorspronkelijke gedaagde Huibert van Ee voor het gerecht van de stad Utrecht werd gedagvaard.

²³ Van Wassenauer, *Practyk Judicieel*, 2 – en verder verwijst Van Wassenauer naar de bevoegdheid bij een geschil over een nalatenschap (C. 3.20) en over de staat van een persoon (C. 3.22).

4 DE STRAFRECHTELIJKE PROCES- GANG IN HET KORT

De strafrechtelijke procedure begon met een onderzoek van de procureur-generaal. Deze werd daarin bijgestaan door de maarschalken van de vier kwartieren. Ook plachten de schouten van de lage heerlijkheden de criminelen, die zij aanhielden over te dragen aan de maarschalken. Afhankelijk van de feitelijk aangetroffen situatie verleende het Hof dan ofwel de gevangenzetting van de verdachte (*apprehensie*) of een dagvaarding voor de rechter te verschijnen. Indien de verdachte na vier oproepingen (*citaties*) niet was verschenen, werd hij voor schuldig gehouden en bij verstek veroordeeld. De straf was dan, ongeacht het misdrijf, verbanning en confiscatie van goederen.

De aard van het delict en de sociale en financiële positie van de verdachte zijn vervolgens bepalend voor de verdere procedure. Bij delicten waarbij geen sprake is van 'groot boosaardig opzet', zoals schooien, zwerven, bedelen en vagebonden – de verdachten zelf spraken liever van werk zoeken langs de huizen – of prostitutie, bevallen in onecht en smokkelen van gedistilleerd, werd de zaak afgedaan in een resolutie-proces. Dit hield in dat de procureur-generaal of zijn plaatsvervanger (*substituut*) de verdachte summier hoorde in het bijzijn van een lid van het Hof (als Raad-Commissaris). Bij dit verhoor bekende de verdachte doorgaans. De Commissaris rapporteerde aan het Hof en de openbare aanklager diende zijn eis in. Het Hof wees in deze zaken snel vonnis, hooguit enkele dagen na de gevangenzetting. Was er geen bekentenis, dan waren getuigenverklaringen, aanwijzingen en notoire feiten omtrent de persoon van de verdachte noodzakelijk voor een veroordeling.

Bij ernstige delicten was een zogenoemde extraordinaire procesgang gebruikelijke. Het verschil tussen deze procesgang en de gewone procedure is met name gelegen in de mogelijkheid die de verdachte werd geboden zich te verdedigen door zich daarin te laten bijstaan door een procureur en een advocaat. De kosten daarvan waren hoog. De extraordinaire procedure was gericht op het verkrijgen van een bekentenis van verdachte. Deze ving aan met de aanklacht van de procureur-generaal tegen de verdachte en indien nodig werd de verdachte in hechtenis genomen. De verdachte werd ondervraagd (*geëxamineerd*) door de procureur-generaal of diens substituut. Daarna volgde in het bijzijn van twee functionarissen van het Hof een verder verhoor, dat kon worden afgerond, in grote en zwaarwichtige zaken en als een bekentenis uitbleef (als *den deliquent met gemoede de waarheid niet wil bekennen*), met een pijnlijk examen, waarbij de verdachte op de pijnbank werd gelegd. Hoeveel aan feitelijk bewijs er moest zijn om tot dat pijnlijk examen te kunnen overgaan is onderwerp geweest van een omvangrijke discussie.¹

1 M. van de Vrugt, *Aengaende Criminele Saken*. Deventer 1982.

Het algemene theoretische uitgangspunt was al in de Ordonnantie op den Stijl van 1570 vastgelegd. Noodzakelijk was de aanwezigheid van meer dan een ‘halfvol’ bewijs. Een vol bewijs bestond uit twee betrouwbare ooggetuigen. Meer dan een halfvol bewijs bestond dus uit een betrouwbare ooggetuige en wat aanwijzingen. Uitsluitend aanwijzingen zouden niet tot pijniging mogen leiden. Deze mening werd ook in Utrecht al vroeg bepleit, maar vond ook daar slechts moeizaam ingang. Dit hield in dat de verdachte vaak eerder werd geconfronteerd met de folterkamer dan de bewijzen tegenover hem rechtvaardigden.² Dit pijnlijke examen was geen straf, maar slechts een middel om het bewijs aan te vullen en de waarheid te achterhalen. Niet iedereen was in deze periode echter ervan overtuigd dat op deze wijze de waarheid gevonden kon worden – Coornhert is daarvan de bekendste. Uit het Utrechtse was een bekend tegenstander van gebruik van de pijnbank de hoogleraar Antonius Mattheus II.³ Hij werd aldus, net als Coornhert eerder, een voorbeeld van een verlichte strafrechtsgeleerde, een Beccaria *avant la lettre*.

Bekende de verdachte in de folterkamer, dan moest hij zijn bekentenis buiten iedere vorm van bedreiging herhalen tegenover twee leden van het Hof. Trok hij⁴ zijn bekentenis in, dan volgde een nadere examinatie. Bleef de verdachte bij zijn bekentenis, dan volgde een veroordeling. De algemene regel – niet alleen in Utrecht – was dat na een bekentenis geen hoger beroep in welke vorm dan ook mogelijk was.⁵ Dit leidde ertoe dat geen doodvonnis werd uitgesproken zonder bekentenis, ook al waren er voldoende bewijzen voorhanden. De bekentenis was de ultieme rechtvaardiging voor de doodstraf. Geen rechter zou op deze wijze dus worden geconfronteerd met een ten onrechte voltrokken doodstraf. Een overzicht van alle voltrokken doodvonnissen in de periode 1700 – 1811 is vervaardigd door A.J. van Weel.⁶

De gevangenen van het Hof werden in het huis Hazenberg – deel van het stadhuis van Utrecht – opgesloten.⁷ De schavotstraffen, de lijfstraffen en de doodstraf in zijn vele varianten werden voltrokken op de eigen openbare strafplaats van het Hof binnen de stad Utrecht. In de eerste fase was deze strafplaats gevestigd in het Vredenburg, later vonden de executies plaats op het Paardenveld. De stad Utrecht had haar eigen executieplaats.⁸ In de eerste helft van de negentiende eeuw is er nog getwist over de geschiktheid van de executieplaats bij het stadhuis, op het Vreeburg of het

² Van Wassenaar, *Prattijck Judicieel; Van der Muelen, Ordonnantie ende instructie op de Stijl ende Maniere van procederen*.

³ A. Mattheus II, *De Criminibus, Commentarius ad D. XLVII et D. XLVIII*. Utrecht 1644. In dit werk wordt een uitvoerige wetenschappelijke uiteenzetting gegeven van het straf- en strafprocesrecht met aan het einde van iedere paragraaf een uiteenzetting over de Utrechtse situatie ten aanzien van het besproken onderwerp. In vier delen heruitgegeven naar de editie van 1761, tweetalig, naast Latijn een zeer goede vertaling in het Engels door M.I. Hewett, B.C. Stoop, Cape Town 1987, I, Pretoria 1993, II, Cape Town 1994, III, Cape Town 1996, IV.

⁴ Meestal mannen – maar zie het mooie onderzoek naar vrouwen die terecht staan voor de Hollandse rechter M. van der Heijden, *Misdadige vrouwen: criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800*. Amsterdam 2014.

⁵ In Vlaanderen en Utrecht mag er zonder een bekentenis geen veroordeling volgen, vermeldt Van Wassenaar, 432.

⁶ A.J. van Weel, *De criminele rechtspleging van het Hof van Utrecht, 1700-1811*. Utrecht 1993.

⁷ Daar beginnen veel van de sententies mee – ‘tegenwoordig gevange op den huysen van Hasenberg’ – bijvoorbeeld de Sententie van Jan Rudolph, *Ge-executeerd voor den Stadhuysen t’Utrecht, den 8 September 1725*. Utrecht 1725. Ook worden in de *Maandelijkse Nederlandsche Mercurius* sententies gepubliceerd. Zie bijvoorbeeld in het 4e deel (Amsterdam 1758), 199-200, de sententie inzake Andrie Mansman van 25 november 1758.

⁸ H.G. Jelgersma, *Galgebergen en galgevelden in West- en Midden Nederland (Zutphen 1978)*, 80 e.v.

5 DE CIVIELRECHTELIJKE PROCEDURE IN EERSTE AANLEG

De civiele zaken waarvan het hof kon kennisnemen werden – zoals we eerder zagen – onderscheiden in persoonlijke en zakelijke rechtsvorderingen. Een dergelijke civiele procedure liep als volgt.

De gewone procedure vangt aan met een verzoekschrift aan het Hof om te mogen dagvaarden (1), wordt dan vervolgd met een dagvaarding (2), een conclusie van eis (3), de excepties of weren voor de conclusie (4) een conclusie van antwoord door gedaagde met mogelijk verdere wisselingen van conclusies (5), waarna de feiten mogelijk bewezen dienen te worden (6). Tegen het vonnis is een beroepsmogelijkheid en er is een verstekregeling bij niet verschijnen van een van de partijen (7). Tenslotte kan het vonnis worden tenuitvoergelegd (8). In alles diende de stijl en manier van procederen van het Hof te worden gevolgd.¹ Alle formeel opgemaakte documenten in de procedure zijn onderworpen aan heffing van belastingen, het kleinzegel. Voor de verschillende typen documenten zijn vastgestelde tarieven van toepassing die worden betaald door degene voor wie het afschrift is bestemd. Alle gezegelde documenten zijn bij het zegel ondertekend door een van de raadsheren, in onze beroepszaak was dat Van Haeften, en in een enkel geval ondertekend door Nyevelt.

5.1 Verzoekschrift om te dagvaarden

Anders dan heden ten dage, maar corresponderend met de contemporaine procedures voor het Hof van Holland² en de oudere voor de Grote Raad van Mechelen³ en nog eerder voor het Parlement van Parijs,⁴ begon elke procedure met een verzoek (rekest) aan het Hof om door middel van een deurwaarder of pander de wederpartij te mogen dagvaarden.⁵ De instructie geeft aan: *[d]ie gene die ymant voor den Praesident ende Raden wil doen dagen, of in Rechte betrecken, sal aan die selve praesenteren, inhoudende in 't korte 't gunt hy begeert, ende die oorsaacke waaromme, ende daar by versoecken sulcke provisie als hem goet dunckt.*⁶ In een dergelijk verzoekschrift moest aldus veel meer dan

¹ Rubriek 8 van de ordonnantie; zie ook Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 415 e.v.

² Zie M.C. Le Bailly, *Procesgids Hof van Holland*. Hilversum 2008.

³ *Provision de justice*, of ook mandement genoemd; Zie Van Rhee, *Litigation and Legislation*, 53.

⁴ F. Aubert, *Le Parlement de Paris de l'origine a Francois I* (1250-1515), dl. 2 (Paris, Geneve 1886-1890), 26.

⁵ Le Bailly, *Procesgids Hof van Holland*, 30 noemt dit een rekest om mandement.

⁶ Instructie, art. 8.1.

de meest basale informatie worden verstrekt: niet alleen de vordering en van wie de suppliant of impetrant vorderde, maar ook de redenen daarvoor. Raadsheren – commissarissen – beslisten daarop. Als het verzoek werd toegewezen, stond op het verzoekschrift aangetekend: *fiat*.⁷ Als toestemming was verkregen kon de dagvaarding worden opgesteld.

5.2 Dagvaarding

De griffier stelde vervolgens het bevelschrift of mandement van dagvaarding op – daaraan werd het verzoekschrift gehecht. De gedaagde moest worden opgeroepen voor het gerecht, door de deurwaarder binnen, de pander buiten de stad Utrecht.⁸ Deze dagvaarding of citatie kon worden gedaan op verschillende manieren: aan de persoon, aan diens familie of aan woonplaats. Die manier moest door de deurwaarder of pander kenbaar worden gemaakt op het rekest, en tevens wat de gedaagde had geantwoord – *ten eynde den Reghter van de gedane citatie magh blijken*.⁹ In onze appelzaak is sprake van een citatie door een deurwaarder bij edict en brieven van intimatie, omdat de gedaagde in appel – Mattheus Smits – te Rotterdam woonachtig was.

De dagvaarding moest aan de gedaagde worden betekend, voor dagvaardingen in de stad Utrecht ten minste vier dagen voor de dienende dag, ten platten lande en in de steden bij de panders minstens acht dagen tevoren. Het zijn aanmerkelijk kortere termijnen dan in Zeeland (drie weken) of Holland (veertien dagen) zijn gesteld. Betekening naar instructie van het Hof zoals die blijkt uit de mandementen ofte apostillen op het verzoekschrift gegeven was noodzaak – om nietigheid te voorkomen, op poene van nullité zoals Van Wassenauer schrijft.¹⁰ Uit onze appelzaak blijkt van die instructies uit apostilles – aantekeningen in de marge – zo was het voorgeschreven.¹¹ De procureur diende vervolgens de zaak op de rol te presenteren: *A so hy procedeeert eyscher, contra B, so hy geroepen is, gedaeghde*.¹²

Maar de procureur werd door Van Wassenauer gewaarschuwd: hij moest tot vertegenwoordiging in de procedure bevoegd zijn. *[D]e sake bedingende sonder procuratie ofte behoorlijk procuratie, soo word hy gecondemneert inde costen, schaden ende interesse, ook wel recht gedaen op syn naem en op syn last*.¹³ Beide procureurs in de zaak Van Ee tegen Smits hebben hun procuratie bij notariële akte laten vastleggen en aan het Hof overlegd – ze zijn

7 *Fiat ut petitur* – bij het Hof van Holland; zie Le Bailly, *Procesgids Hof van Holland*; Van Rhee signaleert bij de Grote Raad van Mechelen dat de toestemming om een procedure aan te vangen in de meeste gevallen bij een officieel in naam van de soeverein gestelde brief werd verleend, en slechts bij uitzondering – als bijvoorbeeld de gedaagde woonachtig was te Mechelen – door een marginale apostille; zie Van Rhee, *Litigation and Legislation*, 57.

8 De algemene bevoegdheid van deurwaarder en pander: Instructie art. VI.4; G. van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc. Ofte corte instructie so op de forme van procederen als op het instellen van alderhande instrumenten, contracten, &c.* (Utrecht 1660), 2 onder nr. III, en 20-21, onder nr. 37.

9 Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, 21, nr. 37.

10 Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, 21.

11 Instructie art. III, 27.

12 Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 39, 22.

13 Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 40, 22.

bewaard gebleven. Tevens heeft de procureur Van Toll de zaak op de rol laten zetten. Beide partijen verschenen in het normale geval; voor het geval eiser of gedaagde niet verschijnen was er een nauwgezette regeling van verstek, zowel voor het geval eiser als voor het geval gedaagde niet verscheen.¹⁴ In onze zaken verschenen beide partijen.

5.3 Conclusie van eis

Op de zittingsdag zelf werd de zaak opgelezen, en dan, aldus Van Wassenauer, concludeert men als men leveren sal by geschrifte, t' acht of 14 dagen, ofte soo des eysch gereed is, levert men den eysch over ende concludeert men als in 't eynde van dien.¹⁵ Tevens moesten de grondslagen van de eis worden vermeld,¹⁶ en ofschoon de naam van de precieze rechtsvordering niet hoefde te worden gepreciseerd, nochtans moet den advocaet in 't stellen van den eysch ende conclusie naerstigh acht nemen dat hy niet vergete, niet verkeert en stelle, en niet duyster noch onseker late, gemerkt de sake daer op rust, om klaerlijk geantwoord te mogen worden.¹⁷ In ieder geval moest een eis een deugdelijke vordering bevatten tot veroordeling. Soms kon worden volstaan met een verwijzing naar het verzoekschrift, men concludeerde dan uyt de middelen by requeste verhaelt.¹⁸

Van Wassenauer vervolgt met een tiental pagina's van standaard-rechtsvorderingen voor veel voorkomende zaken betreffende:¹⁹ arrest (gijzeling en beslag), afbraak van opstal (nieuwe timmeragie), erfdienstbaarheid (servituut) betreffende – in de marge aldus genoemd – de *actio confessoria* en *actio negatoria*, bevrijding van borgtocht, lossing van beleend land voor rente, naasting, overdracht van land, koop van roerende zaken, onrechtmatige daad – injurien, belediging en de actie ex l. *aquilia*, zaaksbeschadiging; defloratie – verkrachting, overspel, en onderhoudsverplichtingen.

Bij alles was nodig dat verzocht werd – een catch-all clause – ofte anders tot alsulcke andere fine en conclusie als hem oorbaerlix is en best sal mogen volgen – opdat daardoor alderhande actien ende alle remedien na reghten in de rechtsvordering begrepen werden. Tevens moest de eiser alle kosten van het proces eisen, also den reghter niet gehouden soude zyn daarop te disponeren, vande vrughten, schaden ende interessen (...).²⁰

De conclusie van eis kwam via diens procureur bij de gedaagde terecht. Vanaf dat moment had de gedaagde de gelegenheid te antwoorden gedurende een termijn van 14 dagen in verbintenisrechtelijke kwesties (contracten en obligaties, huyrcedullen ofte diergelyke), een maand in andere zaken, ofte langer, na gelegenheid van saken.²¹ Maar in

¹⁴ Rubrica IX Van de Defaulten van den Eyscher, ofte Impetrant, in Civile Saken; en Rubrica X Van de Defaulten van den Gedaagden, ofte Verweerders, in Civile Saken, GUP II, 1010-1011.

¹⁵ Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 40, 22.

¹⁶ Instructie, art. VIII.5. Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 40, 22.

¹⁷ Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 42, 22 met een verwijzing naar de identieke canonieke procedure.

¹⁸ Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 44 en 45, 23.

¹⁹ Onder verwijzing naar het in 1642 verschenen en vaak herdrukte formulier-boek van Willem van Alphen, *Papegay ofte formulier-boek*. 's-Gravenhage 1642.

²⁰ Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 49, 32.

²¹ Instructie, art. III. 6; Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 50, 32.

de procedure is het belangrijk, aldus Van Wassenaer, dat de gedaagde zich bewust is van een aantal kwesties die aan de orde gesteld moeten worden voor hij een conclusie van antwoord neemt. De belangrijkste daarvan waren wel de verweren of excepties.

5.4 Gedaagde: verweren voor de conclusie van antwoord

De verdediging van gedaagde kende een bepaalde, noodzakelijke indeling, omdat sommige argumenten of verweren eerst naar voren gebracht dienden te worden. Die konden leiden tot procedures binnen het proces die we nu als incidenten zouden betitelen.²² Van oudsher werd een onderscheid gemaakt – niet altijd even helder – tussen verschillende soorten verweren. Thans maakt het Nederlandse procesrecht een onderscheid tussen exceptieve en principale verweren, waarbij verweren van louter procedurele aard tot de eerste categorie behoren, van inhoudelijke aard tot de tweede.²³ De verweren in de vroeg-moderne tijd werden in de lijn van het geleerde recht gekwalificeerd als *declinatoire*, *dilatoire* of *peremptoire*. *Declinatoire* excepties betroffen de bevoegdheid van de rechter en moesten eerst worden opgeworpen – voor de conclusie van antwoord; *dilatoire* excepties beoogden dat de zaak werd uitgesteld; *peremptoire* excepties waren inhoudelijk en raakten de toewijzing van de eis.²⁴

In de instructie werden de excepties pas aan het einde van rubriek VIII aan de orde gesteld;²⁵ Van Wassenaer gaat er in zijn proceshandleiding eerder op in. Hij behandelt onder meer de volgende verweren:

- op de mogelijkheid inzage van documenten van de eiser te verlangen;
- op het verlangen van een nadere verklaring als de eis onduidelijk of zelfs innerlijk tegenstrijdig is (obscuur libel);
- op het verlangen van een nadere verklaring indien de rechtsvordering overgedragen is;
- op de keuze van domicilie; op het verlangen van borgstelling, en als laatste
- op de *declinatoire* verweren.

Als er in de eis melding werd gemaakt van documenten waarop de eis was gebaseerd, dan mocht de gedaagde inzage verlangen,²⁶ ‘*an cedere liti, an vero ultro contendere velit*’ – opdat de gedaagde kon weten of hij het geding moest staken, of voort moest zetten.²⁷ Het verzoek moest binnen veertien dagen na ontvangst van conclusies – ook de andere – gedaan worden, waarna binnen acht dagen moest worden geantwoord, er kon repliek, dupliek en pleidooi volgen, een beslissing door een rechter-commissaris of als de kwestie te gecompliceerd was – *res altioris indaginis*: een zaak van grondiger onderzoek, door het Volle Collegie van den Hove. Tevens kon een nadere

²² A.S. Rueb, *Compendium van het Burgerlijk Procesrecht* (Deventer 2011), nr. 6.4.

²³ Rueb, *Compendium*, nr. 6.5.2b.

²⁴ Inst. 4.13.8 e.v.

²⁵ Instructie, art. 8.39

²⁶ In de marge exhibitie van instrumenten genoemd. Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 51-60, 32. Zie nu art. 843a Rv; J. Ekelsmans, *De exhibitieplicht*. Groningen 2010.

²⁷ Als onderdeel van het kenbaar maken van de eis aan de gedaagde – opdat hij weet of hij het geding moet staken, of voort moet zetten. Een parafrase van Ulpianus in D.2.13.1 pr.

verklaring worden verlangd van de eis, als die duister was of te algemeen (obsuur libel). De eiser was gehouden die verklaringen te doen.²⁸ De gedaagde had de mogelijkheid ontslag van instantie te vorderen.²⁹

Daarnaast had de gedaagde de mogelijkheid de eiser te verzoeken om in geval van een cessie van de rechtsvordering te verklaren wat hij voor die actie aan de principaal of eerste crediteur had gegeven.³⁰ De eiser was daartoe verplicht, omdat de gedaagde voor niet meer veroordeeld kon worden dan het bedrag waarvoor de actie was verkocht.³¹ Domiciliekeuze – *electio domicili* – binnen de stad Utrecht moest worden gedaan op verzoek van partijen,³² ende word gemeenlijk genomen ten huise van sijn procureur. Tevens mocht de gedaagde verlangen dat de eiser borg – *cautio stelde* – *cautio pro judicato* – voor het gewijsde van het Hof.³³ Dergelijk verzoek werd ook in de zaak Burman gedaan, als een dilatoire exceptie.

Het was zaak dat de gedaagde vooral lette op de declinatoire excepties. Deed hij daar niet tijdig een beroep op, dan stemde hij in met de bevoegdheid van de rechter. Er zijn meer excepties te kwalificeren als declinatoire, zoals de exceptie *litispendentie* (het verweer dat de zaak loopt al voor een ander gerecht), of de exceptie *litis finitae* (het verweer dat de zaak is al beslecht).³⁴ Er was een plicht tot concentratie van verweer. Alle excepties moesten tegelijk naar voren worden gebracht – aldus artikel 39 van de Instructie: ‘... als die verweerder proponeren wil enige exceptien, deselve sal hy gehouden wesen t’ eenemaal ende t’ effens te proponeren ...’ Dat moest hij doen onverminderd zijn excepties ten principale – zijn peremptoire excepties. Op de declinatoire en dilatoire verweren werd door een aangewezen rechter-commissaris beslist.³⁵

5.5 Conclusie van antwoord

Bij conclusie van antwoord kon de eis worden weerlegd. Dat antwoord moest pertinentelijk worden ingesteld: dat de eiser in zijn eis niet ontvankelijk en ongegrond werd verklaard en gedaagde daarvan werd *geabsolveert*. Natuurlijk kon het antwoord meer inhouden. Excepties kwamen eerst: *so concludeert men eerst tot absolutie vander instantie*.³⁶ Konden dan de verweren nog bij de conclusie aan het begin worden inge-

28 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 61.

29 ‘in modum exceptionis inepti libelli & obscuri (...); Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 61, 35. Thans art. 111 Rv. De term ‘obsuur libel’ is nog steeds in gebruik – zie Rueb, *Compendium*, nr. 5.7.

30 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 62, 35.

31 Van Wassenaer verwijst naar de Ordonnantie van de Stad Utrecht, rubriek 28. art. 10 GUP 111, 359– en naar Johannes van de Sande, *De actione cessionum*.

32 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 71, 38.

33 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 64, 36.

34 Instructie, art. 39; Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 72–78 – Van Wassenaer verwijst naar Hoogerbeets’ *Inleidinghe tot de praktijk*. Hoogerbeets’ *Korte Inleydinge* is ingebonden achter Van Wassenaer’s *Inleydinge tot de Practyc*. Artt. 11 en 110 Rv geven nog steeds een dergelijk voorschrift.

35 Ook kan de rechter nog verlangen dat partijen memorien schrijven – conform art. 44 van de Instructie. Van Wassenaer verwijst naar C.3.13.1.1.

36 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 87–89.

bracht? Dat lijkt uit Van Wassenaer's uiteenzetting te volgen.³⁷ Voor het antwoorden kon de gedaagde de eed van niet te calumnieren doen, die heden ten dage, aldus Wassenaer, in Holland weinig werd gebruikt.³⁸ Het gaat erom dat te goeder trouw wordt geprocedeerd. Ook in de procedure van Smits tegen van Ee niet: weliswaar werd door gedaagde Van Ee aangevoerd dat de eis van Smits 'falsch ende onwaarachtig' was, maar de eed werd niet verlangd.³⁹ Gedaagde kon in zijn antwoord een eis in reconventie instellen, en dan ging het proces in conventie als in reconventie op gelijke wijze voort.⁴⁰ Wilde de eiser in conventie dan niet antwoorden, dan werd hij ook in reconventie niet gehoord. Een aantal variëteiten van het antwoord laat Van Wassenaer volgen.⁴¹ Daarna kon – zowel in conventie als in reconventie – repliek en dupliek volgen – maar dat hoefde niet, als er niets was dat weerlegging behoeftte – nam de eiser geen repliek, dan de gedaagde ook geen dupliek. Werden nieuwe feiten in dupliek gepresenteerd, dan bestond de mogelijkheid van tripliek en quadrupliek – maar voor het Hof van Holland geschiet het selden.⁴² Ook in onze appelzaak gebeurde het niet. Op het moment dat conclusies waren gewisseld, werd het moment van 'litiscontestatie' bereikt. Processueel is dat een belangrijk moment – al sinds het Romeinse procesrecht.⁴³ Het gevolg van de litiscontestatie is dat de rechter van de door beide zijden gestelde feiten kennis kan beginnen te nemen; dat – naar de costumen, aldus Van Wassenaer – de rente begint te lopen over de vorderingen die door verzuim (*mora*) verschuldigd zullen blijken te zijn, en de tijd die voor verjaring loopt wordt 'verscheurd', gestuit, zouden we nu zeggen.⁴⁴

Als er feiten bewezen moesten worden, nemen partijen dispositief, te dienen van acten ende munimenten (bewijsmiddelen). Daarna overhandigden partijen hare sakken in de griffie.⁴⁵ Zo ook in onze zaken.

5.6 Bewijs door enquête

De bewijsprocedure – voor een daartoe aangewezen rechter-commissaris – is het swaerste ende moeyelijkste [...] van een proces, ende daerom by de Practisijns de Moord-kuyl ge-

37 HR 29 april 1994, NJ 1994, 488 (Edelsyndicaat/Van Hout) bepaalde dat voor meer hedendaags recht – in het eerste processtuk moeten de exceptieve verweren worden vermeld.

38 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 93, waarbij hij verwijst naar de Instructie art. VIII.19 en art. VIII.38, en verwijst naar Groenewegen, en de handboeken over de civiele rechtspraktijk van Joost de Damhouder en Paulus Merula.

39 Zie hierna, onder VIII.4.

40 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 90.

41 In geval er sprake is van civiel arrest, van strafrechtelijk arrest, in geval van servituut, trouw, scheiding, voeging door een derde partij (intervenieren nr. 95-103).

42 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 108-110.

43 Zie M. Kaser, *Romeins privaatrecht* (Zwolle 1971), 390; R. Feenstra, *Romeinsrechtelijke grondslagen van het Nederlands Privaatrecht* (Leiden 1990), nr. 436; J.H.A. Lokin, bewerkt door F. Brandsma, *Prota* (Amsterdam 2016), 54.

44 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 104. Thans in art. 3:316 BW.

45 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 117-120. Van Wassenaer vermeldt dat in Holland gesproken wordt van acten maken ende dienen.

noemd, omdat de processen daer in dikwils smoren en versterven.⁴⁶ In proceshandleidingen wordt juist daarom uitgebreid op de bewijsregels ingegaan. In het bewijs ‘smoren en versterven’ – dat gebeurde ook in onze beide procedures – het bewijs werd niet geleverd – niet door Van Ee, noch door Van Spangen.

Feiten, niet het recht moeten eventueel worden bewezen. Waar partijen het over eens zijn hoeft eveneens niet te worden bewezen. De precieze gang van zaken in een bewijsprocedure wordt nauwgezet geschetst. Zo zullen we het ook zien in onze procedure van Van Ee tegen Smits, waar het niet om getuigenbewijs gaat, maar om nadere inlichtingen door de partijen. De eiser stelt een memorie of een *calendrier* op – een geschrift dat in geval van getuigenbewijs in ieder geval vermeldt de namen van de getuigen, en al de artikelen waarvan men wil dat de getuige of wederpartij daarop antwoordt – dus gearticuleerd, punt voor punt. Getuigen moeten worden opgeroepen (gecteerd) door deurwaarders of panders, om ten huize van de rechter-commissaris te verschijnen voor de comparitie.⁴⁷ Reprochen – de redenen waarom aan bewijsmiddelen geen geloof moet worden gehecht – zijn van het grootste belang, omdat daarvan dikwils de victorie van de saeke alleenlik hangt.⁴⁸ Waarom kan of moet aan het geloof van getuigen geen waarde worden gehecht? Artikel 25 van de Instructie geeft een korte en open geformuleerde kwalificatie – alleen ‘beschonkenheid’ wordt concreet vermeld. In de handleiding passeert een hele lijst van formele diskwalificerende hoedanigheden de revue, zoals: onmondigen tot 14 jaar; zij die niet bij zinnen zijn, dronkaards, doven en stommen, vrouwen in het bijzonder bij testamenten en leningen; de advocaat en procureur in zaken waarbij zij betrokken zijn; huisgenoten en familie, waaruit volgens Van Wassenauer volgt dat niemand in eigen zaak kan getuigen, en veel meer.⁴⁹ Getuigenissen moeten berusten op wetenschap door middel van de vijf zinnen bekomen – en niet van horen zeggen.⁵⁰ Partijen mochten dan volgens Van Wassenauer niet als getuige optreden, maar wel mogen ze nader worden bevraagd – van responsiven dienen: ‘... ingevalle partye aan de responsiven van den Advocaat niet en genoegt, sal die principaal selfs in persoon mogen doen responderen ...’⁵¹ En dat gebeurt in onze appelzaak tussen Van Ee en Smits. Van de enquête wordt door de commissaris een rapport opgemaakt. Op grondslag van dat rapport en de in de zakken overlegde stukken kan tot een vonnis worden gekomen.

5.7 Vonnis

Dat begint hoogst geheim: ‘ende sal het Hof goed regard nemen dat den naam van den rapporteur secreet gehouden werd.’ De zakken worden dan ook in het geheim door de griffier of substituut-griffier bij de rapporteur thuisgebracht.⁵² Van der Muelen wijst op

⁴⁶ Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 124.

⁴⁷ Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, respectievelijk nrs. 124-137

⁴⁸ Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 179-181.

⁴⁹ Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, 79 e.v.

⁵⁰ Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, nr. 194.

⁵¹ GUP II, 1005.

⁵² Instructie, art. 1.15, GUP II, 985.

de identieke regeling aan de Grote Raad van Mechelen en het Hof van Holland en het belang om bekendheid van de rapporteur te voorkomen. President en raden komen naar aanleiding van het rapport gezamenlijk tot een vonnis: alle zaken die met een sententie eindigen moeten in de ‘volle raad’ gebracht worden, en elke raadsheer spreekt zich uit – de jongste eerst- en ‘met recht en redenen’ wordt in de beraadslaging tot een vonnis gekomen.⁵³ Het vonnis – de sententie – werd op schrift gesteld, en summierlijk gemotiveerd.⁵⁴ Het werd in het openbaar uitgesproken, maar niet gepubliceerd. De verzameling van Radelant met de weergave van de argumenten kennen we, de uitgave van Matthaeus, en verspreid over andere publicaties als *Utrechtsche Consultation*. Strafrechtelijke uitspraken werden daarentegen vaak wel gepubliceerd. In manuscript hebben enkele advocaten civiele uitspraken van het Hof van Utrecht bijgehouden. Dat lijkt een gebruikelijke praktijk geweest te zijn. Aan het begin van de negentiende eeuw raadt Joannes van der Linden advocaten aan dergelijks te doen.⁵⁵ In het archief zijn de vonnissen aanwezig, niet in de procesdossiers, maar in aparte registers.

5.8 Tenuitvoerlegging en rechtsmiddelen

De uitspraken van het Hof, waarvan geen beroep op de Grote Raad van Mechelen meer mogelijk noch wenselijk was sinds de opstand, waren direct uitvoerbaar, gedurende vijf jaar.⁵⁶ De enige mogelijkheid om uitstel van tenuitvoerlegging te verkrijgen van uitspraken van het Hof was de ‘propositie van erreur’ of revisie (herziening). In 1584 werd de oprichting van een revisiekamer overwogen. Het Hof verzette zich met succes tegen deze aantasting van de eigen positie. In plaats daarvan was het gebruik om zich tot de gewestelijke statenvergadering, dan wel Gedeputeerde Staten te richten met een verzoek tot revisie. In het verzoekschrift aan de Staten diende de aanvrager zijn grieven tegen het vonnis uiteen te zetten en te vragen om een voorziening in geval van herziening, een *mandament in cas van revisie*. Daarbij moest een zekerheid van 50 gulden worden gesteld voor de boete, die de bezwaarde moest betalen in het geval hij het proces opnieuw zou verliezen. Werd het verzoek ingewilligd, dan moesten Gedeputeerde Staten de reviseurs kiezen om met enige leden van het hof de stukken te onderzoeken en zo de zaak verder af te handelen. Gebeurt dat alles niet, dan heeft de uitspraak kracht van gewijsde, en kan zij worden ten uitvoer gelegd.

53 Instructie, art. 1. 5, GUP II, 984; Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 21 e.v.

54 Instructie, art. XVI.1 e.v., GUP II, 1018.

55 Van der Linden, *Regtsgeleerd, practicaal en koopmans handboek*, xli-xliv.

56 Instructie, art. XVI.1 e.v., GUP II, 1018. De staatsrechtelijke macht recht te spreken was immers weggenomen, en daarmee was ook de procedurele bevoegdheid komen te ontbreken.

6 DE APPELPROCEDURE VOOR HET HOF

De procedure voor het Hof kon een appelprocedure zijn tegen een uitspraak van een lagere instantie. In dat geval was veel van de procedure voor het Hof in eerste instantie van toepassing. Ook daar gold dat de uitspraak (Van Wassenaer spreekt over *sententie*) in lagere instantie kracht van gewijsde kreeg, tenzij een rechtsmiddel werd ingesteld. Volgens de praktijk van Holland – vermeldt Van Wassenaer – waren er twee ‘provocatien’, appel en reformatie. Het onderscheid was dat appel de ten uitvoerlegging van de *sententie* opschortte, en reformatie niet; de termijn voor instellen van reformatie was een jaar – aanmerkelijk langer dan de tien dagen waarbinnen appel moest worden ingesteld.¹ Het appel kon aanvangen doordat op de zitting waar uitspraak in eerste instantie werd gedaan, appel werd ingesteld door de partij zelf of zijn procureur – dat gebeurde in onze zaak Van Ee tegen Smits. Ook daarna was appel nog mogelijk, maar dan binnen een termijn van tien dagen.² Een zekere devolutieve werking van het appel was ook dan al aanwezig: het geschil werd in appel voorgelegd ‘als die was daar over ten tyde eerst over is gelitiscontesteert geweest.’³ Daarbij moest bovendien het lagere gerecht van wiens uitspraak werd geappelleerd ook worden opgeroepen. Daarvan wordt gewag gemaakt door Van Wassenaer.⁴ We zien die oproeping inderdaad op het verzoekschrift door de deurwaarder aangetekend in de procedure Van Ee tegen Smits.

Ook het appel ving aan met een verzoekschrift. Daarin werden de redenen vermeld waarom tegen de *sententie* werd geappelleerd. De appellant diende te ‘verzoeken *appointement of mandement in cas d’appel, met de clause van inhibitie, ten minste surcheantie ten dage dienende*.’⁵ Daarna diende de appellant er werk van te maken – hij moest ‘diligenteren’ dat hij zijn appel ‘verheft of *prosequeert*’ binnen behoorlijke tijd, hetgeen volgens de *ordonnantie* wil zeggen: zes weken. Deed de appellant dat niet, dan werd het appel gehouden voor ‘*desert*.’⁶

Als het appel behoorlijk werd vervolgd – de *geintimeerde* werd opgeroepen op de dienende dag, dan moest de appellant de eis overleveren – of ‘*employeren de re-*

1 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, 426.

2 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, 424-425. Van Wassenaer vermeldt termijnverlengende factoren mogelijk – als de partij niet bij procureur was vertegenwoordigd, dan gaat de termijn pas lopen van het moment af dat hij bekend geworden is met de uitspraak. Zelfs is nog appel te verzoeken indien het overschrijden van de termijn wordt uitgelegd.

3 Van Wassenaer, *Practyk Judicieel*, 308.

4 Van Wassenaer, *Practyk Judicieel*, 310.

5 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, 425.

6 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, 426.

quest in plaatse van eysch.’ En dan ‘concluderen pertinentlijk in cas d’appel: te weten: dat bij sententie van den Ed. Hove sal worden verklaart wel ende te recht by hem Impetrant geappelleert, qualijk ende t’onrecht bij den Gerechte van N. gewesen te sijn, ende dat over sulx het voorschreve vonnisse sal worden gecasseerd ende genulleerd, ende doende dat die van den Gerechte ter eerster instantie behoorden gedaan te hebben, den Impetrant geadjudiceert sal worden sijn conclusie ter eerster instantie genomen.’⁷

Als de eis was overgelegd, dan nam de geappelleerde die over ‘ende doet daarop antwoord maken: deducerende de middelen daar by hy wil sustineren, wel gesententieert te sijn. Concluderende in’t eynde van dien, tot wel gewesen, qualijk geappelleert te sijn: ende dat mitsdien de sententie vanden Gerechte sal worden geconfirméerd, cum expensis.’⁸

Er hing een prijskaartje aan appel. Werd het vonnis bevestigd, dan diende de appellant een boete van fl. 16,— te betalen; werd geretracteerd (gecasseerd), dan moest de geappelleerde fl. 8,— betalen. In revisie stond de boete op fl. 50,—.⁹ Dergelijke boete was mede al bij de Romeinen in gebruik geweest, aldus Van Wassenauer, en, vervolgt hij, het is ook de gangbare praktijk bij het Hof van Holland.¹⁰

7 Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, 435.

8 Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, 441.

9 Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, 442.

10 Van Wassenauer, *Inleydinge tot de practyc*, 442.

7 DE ZAAK VAN SPANGEN EN WOUDENBERG TEGEN BURMAN

7.1 Inleiding en belang van de zaak

Pieter Burman (Petrus Burmannus, 1668-1741), zoon van Frans Burman, een gereformeerd predikant, was sinds 1690 getrouwd met Eva Clotterboocke,¹ met wie hij tien kinderen kreeg. Hij studeerde in Utrecht en Leiden, zowel rechten als humaniora, promoveerde in 1688 te Utrecht tot doctor in de rechten. Na een reis door Duitsland en Zwitserland, waar hij vooral bibliotheken en musea bezocht, vestigde hij zich als advocaat in Utrecht. In 1696 werd hij aan de Utrechtse Universiteit buitengewoon hoogleraar in de geschiedenissen en twee jaar later gewoon hoogleraar, ook in de welsprekendheid en in 1703 tevens in de politica.² Hij was bekend, misschien zelfs berucht en in 1703-1704 en 1711-1712 rector magnificus. Vanaf 1715 is hij hoogleraar in Leiden. Als hoogleraar in de filosofische faculteit had hij een wedde van fl. 1400 gulden.³

De periode 1709-1715 werd voor Burman gekenmerkt door een pamflettenstrijd. Burman had door zijn scherpe pen menigeen tegen zich gekant. Niet zonder toeval was het juist in deze periode dat hem door een vrouw van destijds lage stand een proces werd aangedaan wegens defloratie. Defloratie betreft ontmaagding, met of zonder instemming. De gedefloreerde kon in dat geval vorderen met haar te trouwen of schadevergoeding te betalen wegens kraamkosten en onderhoud. Dit proces was voor Burman een groot schandaal en leidde tot een stortvloed aan anonieme spot- en smaadschriften.⁴ Tot grote vreugde van Burmans tegenstanders werd zijn moraliteit onder meer op seksueel gebied fiks uitgebeeld.⁵ Hij werd afgeschilderd als een vijand van Oranje, een ongelovige, een kwaadspreker, een pleger van slechte financiële praktijken, een volleerd vrouwenjager, pleger van schandelijke hoererie,

* De gegevens van deze zaak zijn ontleend aan het dossier te vinden onder *Proces, geventileert voor den Ed. Hove van Utrecht tusschen Dina van Spangen, Wed. van Jan van Woudenberg, als moeder ende mombersse over haare onmondige dogter Dina van Woudenberg, impetranten in cas van defloratie Contra den heer ende mr. Petrus Burman, professor inde academie alhier gedaagde*, Rotterdam 1709, te vinden in HUA, Hof van Utrecht, inv.nr. 15824.

1 Voor de namen van partijen en van andere personen die in het proces voorkomen bestaat geen vaste schrijfwijze. De naam Dina (van Woudenburg/van Spangen) wordt ook als Diena geschreven en er wordt zowel de schrijfwijze Eva Clotterboocke als Eva Klotterbooke gehanteerd. In plaats van het gelatiniseerde Burmannus gebruiken wij de schrijfwijze Burman.

2 G.W. Kernkamp, *De Utrechtsche Academie 1636-1815* (Utrecht 1936), 295-296.

3 Kernkamp, *De Utrechtsche Academie*, 132.

4 Zie bijv. *Missive aan Petrus Vicinus, van een zyner collegaas*, 1709. Er is zelfs een blijspel geschreven naar aanleiding van deze zaak: *De gewaande weuwnaar met het bedroge Kermiskind*, 3 delen, 1709.

5 Kernkamp, *De Utrechtsche Academie*, 296.

Petrus Burman. Rijksmuseum, Amsterdam.

en zo veel meer.⁶ Burman, voorheen licht en eer der universiteit, zette de poort naar alle ontucht open.⁷ In de schandaalkroniek *Histoire amoureuse & badine du congres & de la ville d'Utrecht* (1713) wordt de zaak genoemd in de twaalfde brief (die gaat over liefdessmart) – Burman is daar een jager – die met behulp van een koppelaarster een 'duifje dat stevig in de veren zat' door een geschenk in de val heeft gelokt.⁸

Burman sprak dat alles ook in pamfletten krachtig tegen, met diepe verontwaardiging.⁹ Alle schuld wierp hij ver van zich, en dat kon het vermoeden doen rijzen dat hij slachtoffer was geworden van boos opzet.¹⁰ Zo houdt Kernkamp het voor waar-

6 G.W. Kernkamp, 'Peter Burman, van 1696 tot 1715 hoogleraar te Utrecht', *Verslag van het verhandelde in de al gemeene vergadering en de sectievergaderingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van kunsten en wetenschappen gehouden den 7en en den 6en juni 1933* (Utrecht 1933), 112.

7 Zielwekker, of deugdenspoor voor den heere Petrus Burmannus; over desselfs misval (1709), 4. Verder nog *Een Verzag-tend zelfje op de smertelijke wonde van den Heer Pieter Burman* (1709), 1-4.

8 *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht. Augustinus Freschots verhaal achter de Vrede van Utrecht*, ingeleid en toegelicht door E. Tigelaar, vert. door R. Fagel (Hilversum 2013), 158-159.

9 Kernkamp, *De Utrechtsche Academie*, 114.

10 P.J. Blok en P.C. Molhuysen, 'Burman, Pieter', *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 4 (1918), 355-356.

schijnlijk dat er geen defloratie heeft plaatsgevonden, maar dat dochter en moeder (zie par. 8.2) uit hoop op gewin zich hebben laten aanzetten om Burman dit proces aan te doen – maar het blijft natuurlijk ook mogelijk dat hij wel enige relaties met haar heeft gehad.¹¹ Het was waarschijnlijk ook met financiële steun van de tegenstanders van Burman dat de vrouwen zo konden procederen.¹² Het laatste bedrijf in de rechtsstrijd eindigde in 1713 met een niet-ontvankelijkheid van de eiser. ‘Welluidend gekwetter’ van Burman heeft hem bij de rechters al te veel krediet en gunst verschaft, zo werd gezegd.¹³ Zowel met Burman als met dochter Woudenberg liep het – voor zover we dat kunnen nagaan en beoordelen – goed af. Burman werd gewoon, als was er niets gebeurd, rector magnificus; dochter Dina van Woudenberg trouwde in 1711 met Johannes Runnewé – Rendewigh, in de sententie van het Hof – en, na diens overlijden, in 1731 met Martinus van Cleef.¹⁴

7.2 De feiten van het proces

Over de feiten in deze procedure waren de partijen het grotendeels oneens. Wat vaststaat is het volgende.¹⁵ Het begon allemaal op dinsdag 10 juli 1708, de dag dat Dina van Woudenberg, 21 jaar, dienstmaagd, wonende te Den Haag, naar Utrecht was gekomen om haar moeder, weduwe Dina van Spangen, te bezoeken en naar de kermis te gaan. Van Woudenberg liep in de namiddag, ergens tussen 3 en 4 uur, door de Bakkersteeg.¹⁶ Daar werd zij aangesproken door de echtgenote van Kok, koperslager in de Bakkersteeg, volgens anderen uitbater van een ‘olijk hoerhuijs’:¹⁷ ‘Buurvryster, woonje hier binnen Utrecht?’ Van Woudenberg antwoordde dat ze het in Den Haag in de huishouding maar wat zwaar had, omdat er maar liefst tien kinderen verzorgd moesten worden. Kok suggereerde wat beters te Utrecht, waar zij tegen ‘gemakkelijker huur’ kon verblijven: bij een weduwnaar met twee kinderen. Zij liepen samen op naar de Maliebaan, naar het huis van de weduwnaar. Dat bleek Pieter Burman te zijn. Kok zou gevraagd hebben: ‘Zoud gij wel zin in dien Heer hebben?’, waarop Van Woudenberg antwoordde dat het haar niet zoveel kon schelen, zolang ze maar goede kost en loon kreeg. De volgende dag werd afgesproken bij Koks huis aan de Bakkersteeg. Dat Burman getrouwd was zou Van Woudenberg pas later begrepen hebben.

11 Kernkamp, *De Utrechtsche Academie*, 113.

12 Een weergave van de feiten kan men ook vinden in *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*, 163.

13 *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*, 158-159.

14 M.J. van der Kaa, ‘Schandaal’, *Tijdschrift oud-Utrecht* mei/juni 1995, 67.

15 Zoals blijkt uit de weergave van het proces in het gepubliceerde *Proces, geventileert voor den Ed. Hove van Utrecht tusschien Dina van Spangen, Wed. van Jan van Woudenberg, als moeder ende mombersse over haare onmondige dogter Dina van Woudenberg, impetranten in cas van defloratie Contra den heer ende mr. Petrus Burman, professor inde academie alhier gedaagde*. Rotterdam 1709.

16 Sinds 1885 is de naam overigens veranderd in Bakkerstraat – zie HUA, 1007-1 Gemeentebestuur Utrecht, inv.nr. 1007, 89-90.

17 Van der Kaa, ‘Schandaal’, 67.

Uitsnede uit de kaart van de stad Utrecht, waarop de Bakkerbrug en de huizen aan de Oudegracht te Utrecht aan weerszijden van de Bakkerstraat te zien zijn, circa 1740. De kaart is van de hand van R. en J. Ottens. Universiteitsbibliotheek Utrecht.

Het vervolg van het relaas werd (grotendeels) tegengesproken door Burman. Op die dag gingen beiden Burman en Woudenberg met Kok naar boven. Kok ging naar beneden, Van Woudenberg en Burman bleven achter, drie à vier uur. Burman gaf Woudenberg een kusje en spoorde haar aan een glaasje wijn te drinken, frummelde wat aan Woudenbergs kleding en zo verder – de processtukken geven een gedetailleerde nadere uiteenzetting – waarna hij haar in de bedstede bracht en twee malen gemeenschap met haar had. Na afloop van het samenzijn gaf Burman drie guldens

aan Van Woudenberg als kermisgeld. Weer beneden gaf Burman aan mevrouw Kok door dat Van Woudenberg bij Burman de huishouding kon blijven doen voor drie gulden per week. Van Woudenberg wees dat aanbod af. Een zekere bontwerker zou uit zijn venster zicht op een en ander hebben gehad.

Het is natuurlijk de vraag of het zo is geschied. Burman sprak het krachtig tegen. Volgens hem waren moeder en dochter arm en belasterden zij hem goddeloos op hoop van winst. Hij stelde met zijn vrouw op de betreffende dag s'middags te hebben gegeten, daarna samen naar het Hof aan de Maliebaan te zijn gelopen en vervolgens naar huis – zonder ergens anders een bezoek te hebben gebracht.

Hoe het ook zei, op een later moment stelde Van Woudenberg door het gebeuren zwanger geraakt te zijn. Zij bracht Burman hiervan op de hoogte op 17 november in een door haar moeder geschreven briefje, met de vraag de helpende hand te bieden. Burman reageerde daar niet op. Niet lang daarna gingen de geruchten rond in de stad.¹⁸ Toen begon het geprocedeerd met een vordering van Burman tegen dokter Daniel Voet, die aan deze geruchten zou hebben bijgedragen. Hij vorderde een veroordeling tot financiële genoegdoening en herstel in eer en goede naam (*amende profitabele en honorabele*) wegens gepleegde beledigingen (*injurien*) door de geruchten van bezwangering rond te bazuinen en hem zo in goede eer en naam te benadelen. Voet eiste vervolgens in reconventie financiële schadevergoeding, eveneens wegens belediging.¹⁹

7.3 Competentie van het Hof, het uitbrengen van de dagvaarding en de conclusie van eis

Het Hof was in de zaak Woudenberg tegen Pieter Burman mogelijk competent, aangezien de zaak was aangespannen door partijen (moeder en dochter Woudenberg) die we zouden kunnen kwalificeren als 'miserabele personen'. Maar evenzeer zou voor deze persoonlijke rechtsvordering bij wege van prorogatie voor het Hof gekozen kunnen zijn. We weten het niet.²⁰ In januari 1709 verzochten moeder en dochter, supplianten, het Hof om Burman te mogen dagvaarden. Als procureur trad op Ribbius. Het Hof willigde het verzoek in en gaf opdracht Burman te dagvaarden. De dagvaarding was in dit geval uitgebracht door een deurwaarder, en niet door een pander, aangezien partijen zich in de stad Utrecht bevonden. Dat geschiedde op 12 januari 1709 en de dagvaarding bevatte de opgave van de dag waarop de zaak voor het eerst op de civiele rol van het Hof geplaatst was – 21 januari om 9 uur des ochtends.²¹ Gedaagde Burman vond een procureur: Vosch van Avesaat. Door beide partijen zal een schriftelijke volmacht zijn verleend aan de procureur om namens een

¹⁸ Een weergave van de feiten kan men ook vinden in *Amoureuze en pikante geschiedenis van het congres en de stad Utrecht*, 160-163.

¹⁹ *Proces, geventileert voor den Ed. Gerechte van Utrecht tussen de heer Petrus Burmannus, professor in de academie alhier, in cas van injurien, contra den heer Daniel Voet, medicinae doctor*. Rotterdam 1711.

²⁰ Zie boven, § 3.2.

²¹ Zie boven, § 5.2; Van Wassenae, *Inleydinge tot de practyc*, 21.

partij te mogen handelen. Procureur van eisers verzocht bovendien om een borgstelling (*cautio pro judicato*).²²

Aangezien de dochter nog minderjarig was, dus onmondig, dat wil zeggen onbekwaam tot het verrichten van rechtshandelingen, procedeerde de moeder (weduwe) als haar voogdes, maar ze procedeerde ook op eigen naam. De leeftijd voor mondigheid was immers 25 jaar.²³ De eisers (*impetranten*) legden defloratie ten grondslag aan hun vordering. Defloratie is een misdaad tegen de eer, inhoudende het onteren van een maagd buiten geweld begaan, dus ook bij instemming, wegens de zwakheid van de vrouw, aldus de vroeg-moderne analyses. Een man diende in dat geval ofwel met de vrouw te huwen ofwel een vergoeding te betalen, te bepalen door de rechter, ‘na haer beider gelegenheid’,²⁴ dat wil zeggen in overeenstemming met de maatschappelijke positie. Bovendien diende hij de zwangere de kraamkosten te vergoeden en alimentatie te betalen of het verwekte kind te onderhouden vanaf de geboorte.²⁵

Het bewijs van het vaderschap, en de gemeenschap, was in deze en gelijken gevallen natuurlijk lastig te leveren, aangezien de daad in het duister en zonder directe getuigen plaatsvond. De eiser moest de zaak bewijzen en deed dat vooral op basis van getuigen,²⁶ waarbij het bewijs meestal slechts deels geleverd kon worden. Bij dergelijk ‘half bewijs’ bood de aanvullende eed uitkomst. Uiteindelijk besloot de rechter of het afleggen van een eed nodig was en wie die diende af te leggen. De eed van de man, zeker een gehuwde, woog zwaarder.²⁷ Bij ontkenning van de defloratie onder ede – zoals in onze zaak – werd aan de beweringen van de vrouw geen geloof gehecht. Voor wat betreft de onderhoudsverplichtingen was een simpele ontkenning voldoende.²⁸

Omdat het verzoekschrift al voldoende uitgebreid de vordering onderbouwde, behoefde de zaak geen aparte conclusie van eis,²⁹ maar kon worden volstaan met het concluderen ‘uit de middelen in de Requeste verhaald, ende nog vordere ten Processe nader te deduceren, dat de Impetranten aan hun houden gereserveert, Concludeerden ten fine den Heere gedaagde by definitive Sententie van deze Edele Hove, zal worden gecondemneerd aan de Impetranten’. De vordering betrof een vergoeding van 3000 guldens voor de begane defloratie en 300 guldens voor de kraamkosten;³⁰ bovendien eisten eisers dat Burman het nog te baren kind zou onderhouden, vanaf de geboorte tot aan het moment dat het kind zelf de kost kon winnen, wekelijks een bedrag van drie guldens. Mocht het

22 Zie boven, § 5.4.

23 Verdam, *Romeins-Utrechts Privaatrecht*, 54-55.

24 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, 355. De te Utrecht geldende Ordonnantie van 6 oktober 1584 – bekend als het Echt-reglement – geeft allerhande vormvereisten voor het huwelijk, huwelijksverboden en geboden, en regels betreffende overspel, inclusief – een schakelbepaling – naar het subsidiair of anderszins geldende recht: artikel 28. Ende dit al onvermindert alsulke recht, als die geïnteresseerde partijen naar rechten competeert. *GUPI*, 439.

25 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, 355.

26 D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Assen 1982), 90.

27 Haks, *Huwelijk en gezin*, 90.

28 Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, 356-357.

29 Zie ook Van Wassenaer, *Inleydinge tot de practyc*, 23.

30 Van Wassenaer noemde in 1660 nog bedragen van 600 resp. 40 gulden; zie *Inleydinge tot de practyc*, 30.

een tweeling zijn, dan was het bedrag zes guldens. Ze eisten ook veroordeling van gedaagde in de proceskosten.

7.4 Conclusie van antwoord

Procureur Vosch van Avesaat concludeerde namens Burman en echtgenote Clotterboocke. In zijn antwoord stelde hij dat de eis gebaseerd was op verzonnen ‘godloze versierselen en verzonnen onwaarheden’, alles met hulp van de *sacerdotes iustitiae*³¹ – waarmee op de betrokken rechtsgeleerden werd gedoeld die de eisende partijen bijstonden. De gebeurtenissen werden ontkend. Moeder Van Spangen was arm; moeder en dochter hadden een slechte reputatie – als prostituee.³² Dit argument was inhoudelijk van belang, omdat defloratie van een prostituee onmogelijk was.³³ Burman was bereid om zijn ontkenning onder ede te verklaren en procureur Vosch concludeerde *onder beneficium van de voorgeschreven presentatie van Eede tot niet-ontvanke-lijkheid van de eisers in hun vordering*.³⁴

7.5 Replik en dupliek

Uitgebreide repliek volgde van moeder en dochter. Zij gingen in op de artikelen van de conclusie van antwoord. Zij stelden dat als vaststaand moest worden beschouwd dat gedaagde op 10 juli bij de Maliebaan was en ook aan Kok een bezoek had gebracht. Burman ontkende de aanwezigheid bij Kok niet, ook niet dat zij samen naar boven waren gegaan en het glaasje dat zij daar hadden gedronken. Volgens eisers was het bedenkelijk dat Burman zich niet had uitgelaten over allerhande feitelijkheden op de dag zelf. Gaf dat niet aan dat hij schuldig was? Dat eisers verzinselen als feiten presenteerden was onjuist: ze hadden immers geen enkele reden om Burman te benadelen. Bij een bezoek aan dokter Wijkersloot had Woudenberg verteld dat zij zwanger was van Burman – en dat vertelde zij ook in december 1708 aan een advocaat. Een ander kon dat niet geweest zijn, want met geen had zij gemeenschap gehad – niemand zou zij kunnen noemen, al zouden ze haar ‘met vier peerden van malkanderen trekken’. Na meerder ondervraging raakte de advocaat overtuigd van de juistheid. De dokter waarschuwde Burman van de naderende juridische kwestie. Eisers weerspraken de kwalificatie als prostituee. Die kwaliteit was niet relevant, onjuist en aldus pleegde Burman bovendien *iniuria* – een belediging. De repliek vervolgde met voorbeelden om Burmans eigen onkuisheid te illustreren. Burmans voorstel een eed af te leggen was onvoldoende en bedenkelijk, omdat dat voorstel de

31 De priesters van het recht, een oude beeldspraak van de klassieke Romeinse jurist Ulpianus (170-223), opgenomen in D.I.I.I.

32 In proces-Voet zegt hij zelfs dat Dina en de moeder *publicque en infame hoeren* waren. Zie *Proces, geventileert voor den Ed. Gerecht van Utrecht tussen de heer Petrus Burmannus*, 80.

33 Zie ook Haks, *Huwelijk en gezin*, 89.

34 Zie ook Van Wassenae, *Inleydinge tot de practyc*, 42.

gemeenschap zelf niet zou omvatten, en omdat Burman allerhande leugens en bedrog in de procedure naar voren had gebracht. Hij was spotachtig, poogde onjuiste verklaringen aan Kok te ontlokken, schuwde geen kwade eed om overspel toe te dekken, had zijn eigen vrouw Eva Clotterbooke gevraagd hem te dekken, terwijl na meer dan een halfjaar de details van de gebeurtenissen uit het geheugen verdwenen waren, maar de feiten door Burman telkenmale waren verteld.

Voor notaris Johan Bosch legden de twee vroedvrouwen op verzoek van de moeder een getuigenverklaring (attestatie) af over Van Woudenbergs bevalling in het huis aan de Ridderhofstad in Utrecht, de zogenoemde barensnoodattestatie.³⁵ De vroedvrouw had de plicht om de barende de naam van de vader te vragen, en wel op het hoogst pijnlijke moment van de weeën – vanuit de veronderstelling dat een vrouw in hoge barensnood de waarheid zou spreken.³⁶ De naam van Burman was op dat moment uitgesproken. Bovendien had zij bij God gezworen dat Hij haar op de (barens) stoel moest laten zitten, indien zij niet de waarheid had gesproken. Op dat moment beviel zij van een zoon – waarbij omstanders bovendien aangaven dat zij de boreling op Burman vonden lijken. Kort en goed: eisers weerspraken gedaagde's antwoord, onder *contra presentatie van eede*, en bleven bij hetgeen was aangevoerd in verzoekschrift en conclusie van eis. De conclusie van repliek was door eisers ondertekend op 28 maart 1709, in aanwezigheid van dominee Brakkonier en procureur Hendrik Vyand. Op 12 april werd nog toegevoegd en ondertekend door eisers dat ze zelf straf zouden krijgen als het onwaar was. Burman bleef ontkennen en persisteerde in zijn (korte) dupliek.

7.6 Bewijs

Het Hof beval partijen dispositief te nemen, te dienen van *acten en munimenten*. Dat betekende dat het moment was aangebroken voor de bewijsprocedure. Hoewel niet expliciet vermeld, zullen partijen na het nemen van dispositief hun processtukken hebben verzameld en in de (proces)zakken hebben afgeleverd bij de griffie.³⁷ In de door eisers overlegde memorie wordt nog eens toegelicht op grond van welke bewijzen ten voordele van eisers moest worden geconcludeerd.³⁸ Dat heeft veel te maken met het voorliggende geval, waar een getrouwd man een feit gepleegd heeft en onder schijn van een weduwnaar te zijn een jonge vrouw heeft bedrogen – in een dergelijk geval moesten alle getuigen en attestaties worden geëxamineerd en gehoord.³⁹ Omdat Burman meestal zweeg, niet inging of durfde in te gaan op wat hem zo specifiek werd voorgehouden, geen woord bij dupliek inbracht tegen al hetgeen

35 Van der Kaa, 'Schandaal', 67.

36 M. Eggermont, 'De jurisdisering van het beroep van vroedvrouw: in stroomversnelling vanaf de negentiende eeuw', *Pro Memorie* (2014) 41. Zie ook Haks, *Huwelijk en gezin*, 90-91.

37 Van Wassenaeer, *Inleydinge tot de practyc*, 51.

38 Van der Muelen, *Ordonnantie ende instructie op de stijl ende maniere van procederen*, 465-466.

39 *Proces, geventileert voor den Ed. Hove van Utrecht tusschien Dina van Spangen, Wed. van Jan van Woudenberg, als moeder ende mombersse over haare onmondige dogter Dina van Woudenberg, impetranten in cas van defloratie Contra den heer ende mr. Petrus Burman, professor inde academie alhier gedaagde* (Rotterdam 1709), 34.

in repliek tegen zijn eer en reputatie was ingebracht, diende volgens eisers geoordeeld te worden tot een bekentenis van Burman. Dat was uiteindelijk tevergeefs.

7.7 Sententie van het Hof

In de minuten van de civiele sententies vindt men het volgende:

Gesien bij den Hove van Utrecht het proces aldaer ongedecideerd hangende tusschen Dina van Spangen weduwe van Jan van Woudenbergh, als moeder en mombresse over haere onmondige Dogter Dina van Woudenbergh; en deselve Dina van Woudenbergh – Impetranten in cas van defloratie ter eenre; ende mr. Petrus Burmannus professor in de academie alhier gedaagde in t'selve cas; mitsgaders Eva Cloterboke desselfs huijsvrouw gevoegde ter andere sijde: 'T voorsz. Hoff altererende het dispositieff bij acten genomen reguleerd partijen in feijten contrarie; condemnerende den gedaagde in de kosten over het nemen van het dispositieff gevallen tot taxatie van de Hove.

Gedaen t'Utrecht bij mijne Heeren en mrs. van Mijdsrecht presiderende, van Zuijlen, van Van Natewisch, van Heeswijck, Van der Nijpoort, Van Oudbroeckhuijsen, Walckier en Nellesteijn.

Raeden in den voorsz. Hove, ende gepronuntieerd den 18^e mey 1709.

Het Hof nam aldus het door partijen in de akten genomen dispositief, wees de zaak 'op bewijs' omdat de partijen in feijten contrarie waren, het niet eens waren over de feiten. Vervolgens veroordeelde het Hof gedaagde Burman in de kosten van het nemen van het dispositief, tot raming van het Hof. De beslissing werd genomen te Utrecht onder het presidentschap van mr. Mijdsrecht samen met mrs. Van Zuijlen, Van Natewisch, van Heeswijck, Van der Nijpoort, Van Oudbroeckhuijsen, Walckier en Nellesteijn. Het oordeel werd voorgelezen op 18 mei 1709.⁴⁰

De genoemde raadsheren van het Hof waren waarschijnlijk mr. Everard Booth, heer van Mijdsrecht en sinds 1674 raad in het Hof van Utrecht⁴¹ (president in deze zaak), mr. Lucas Walckier, raad in de vroedschap geworden op 8 oktober 1701 en in het Hof op 13 juli 1707. Hij overleed op 13 juni 1713. Daarnaast mr. Steven van Nellesteyn, tot de raad verkozen op 7 december 1707.⁴² Mr. Cornelis van der Nypoort, raad extraordinaris op 20 maart 1677, en ordinaris raad de 18^e januari 1684; overleden 19 juli 1715.⁴³ Van Heeswijck is mr. Charles Parmentier, heer van Heeswijck, raad ordinaris van het Hof van Utrecht, dijkgraaf, verkoren op 27 januari 1700.⁴⁴ Van Zuylen kan ofwel geweest zijn Jonker Henrick Jac. Tuyl van Serooskerken, heer van Zuylen, raad, 7 augustus 1667,⁴⁵ ofwel (meest waarschijnlijk) Jonker Reynout Gerard Tuyl van Serooskerken, heer van Zuylen, raad, 22 februari 1709 en andere⁴⁶ Van Oud-

⁴⁰ HUA, 239-1 Hof van Utrecht, inv. nr. 187-23.

⁴¹ J. van Kuyk, 'Booth (mr. Everard)', NNBW 3 (1914), 144.

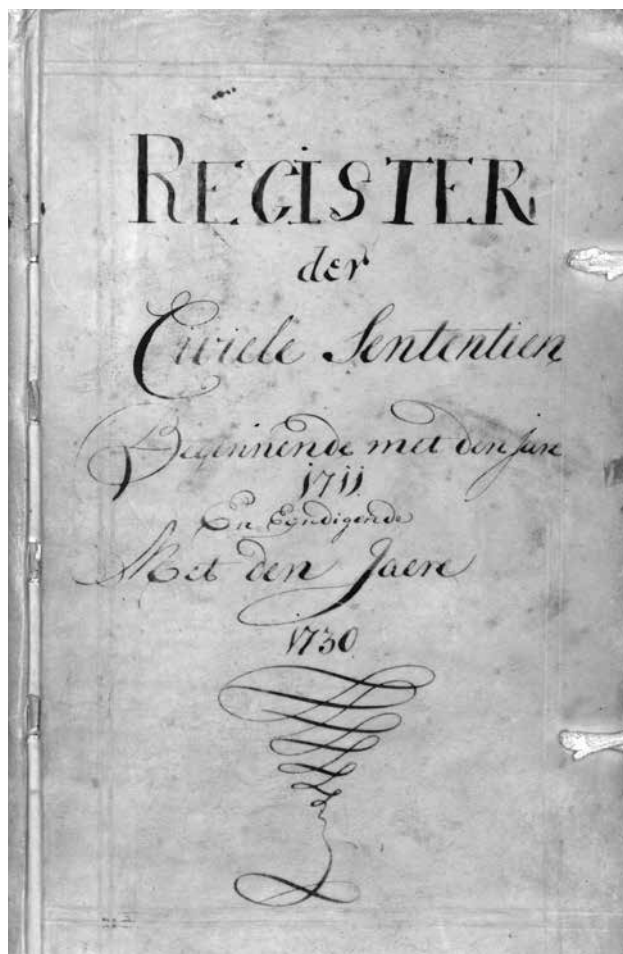
⁴² GUP, II, 1055.

⁴³ GUP, II, 1051.

⁴⁴ GUP, II, 171.

⁴⁵ GUP, II, 1050.

⁴⁶ GUP, II, 1051.

‘Register van civiele sententien’ over de jaren 1711-1730. Alle processtukken berusten in Het Utrechts Archief.

broeckhuijsen is de ons bekende mr. Willem van der Muelen, heer van Oudbroeckhuijsen, dijkgraaf van ‘den Lekkendyck beneden dams.’ Hij is raad ordinaris geworden op 28 april 1706.⁴⁷ Van Natewisch duidt op Jonkr. Joost Taets van Amerongen, heer van Natewisch, raad, 15 december 1707 en andere.⁴⁸

Toen de man met wie Dina later huwde – Johannes Rendewigh – de vordering tegen Burman opnieuw indiende, heeft het Hof bij vonnis van 3 juli 1713 Burman vrijgesproken. Wij laten het Hof nu graag, als afsluiting, zelf aan het woord:

Johannes Rendewigh, impetrant in cas van defloratie, ter eenre, ende Mr. Petrus Burmannus, gedaagde, ter andere zijde.

Gesien bij den Hove van Utrecht het proces aldaar ongedecideert hangende tusschen Johannes Rendewigh, als in huwelijk hebbende Dina van Woudenbergh, aangenomen hebbende d’ arrementen⁴⁹ van

⁴⁷ GUP II, 1055.

⁴⁸ GUP, II, 1051.

⁴⁹ Het aannemen van de arrementen hield in dat een proces dat afgebroken is geweest weer opgenomen

de precesse bij Dina vanSpangen, weduwe van Jan van Woudenbergh, als moeder ende mombersse over Dina van Woudenbergh, benefens d' selve Dina van Woudenbergh geintenteert, in die qualité (van) impetrant in cas van defloratie ter eenre, ende Mr. Petrus Burmannus, professor. In de Accademie alhier, gedaegde, mitsgaders Eva Clotterboke, desselfs huysvrouw, gevoegde, ter andere zijde.

't voors. Hof, doende regt, sonder te letten op de respective presentatiën van ede, verclaert den impetrant in synen eysch, fine, ende conclusie te wesen niet ontfankelijk nogte gefundeert, den gedaegde daervan absolverende, ende condemneert den impetrant in de costen van den processe, tot taxatie van Hove.

Gedaen t'Utrecht by myne Heeren ende Meesters, Heeswijk presiderende, van Weede, Bottesteyn, Breyer, Mydregt, Nypoort, Oudbroekhuysen, Walckier, Nellesteyn ende Roelandt,⁵⁰ Raeden in den voors. Hove, ende gepronuntieert den 3 Julij 1713.⁵¹

wordt/verder gevoerd wordt. Zie M. van Hattum en H. Rooseboom, *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen* (Amsterdam 1977), 32.

50 Het valt op dat zes raadsheren dezelfde zijn in dit proces als in het proces van Van Spangen/Van Woudenbergh tegen Burman.

51 HUA, 239-1 Hof van Utrecht, inv.nr. 188-30, fol. 84v-85r. Zie ook Kernkamp, *De Utrechtsche Academie*, 113.

8 EEN ZAAK IN APPEL: VAN EE TEGEN SMITS

8.1 Inleiding

Deze zaak speelde in de jaren zeventig van de achttiende eeuw en handelde over een rechtsbetrekking tussen de Utrechtse koopman Huibert van Ee,¹ de Rotterdamse koopman Mattheus Smits en de Amsterdamse koopman Salomon Weijl. Alle genoemde personen worden vaker aangetroffen in de archieven. Van Ee komt voor in de doopregisters – daaruit blijkt dat hij getrouwd was met Dora van Klaveren, in ieder geval twee dochters had die in de Domkerk werden gedoopt en eerst woonde in de Schoutensteeg – nu Schoutenstraat. Ten tijde van onze procedure woonde Van Ee aan de Minrebroederstraat, zo blijkt uit een notariële akte van notaris Adrianus Hoevenaar. Hoevenaar was ook procureur bij Van Ee's proces in eerste instantie voor het Gerecht van Utrecht. Van Ee voerde meer procedures – in de (schepen)bank van Deil komt een proces voor van Van Ee tegen mevrouw Calkoen; Weijl komt voor in notariële archieven: notaris Van Toll passeert een akte op 5 mei 1778 waarin een schuld van Weijl uit borgtocht wordt vastgelegd.²

Uit ons procesdossier blijkt van de volgende feiten. Van Ee heeft een schuldbekentenis of obligatie getekend, gedateerd 14 juni 1775. Hij diende op grond van die schuldbekentenis aan Smits een bedrag van 3300 gulden te betalen. Daarvoor is natuurlijk wel een reden, en daarvan blijkt uit de procedure. Tussen Weijl en Smits werd een koopovereenkomst gesloten; Weijl kocht van Smits een hoeveelheid porcelein, spekstenen beeldjes en diverse Oost-Indische waren; overeengekomen hoeveelheid en prijs werden beide naar beneden aangepast – tot 6300 gulden. Drieduizend gulden werd betaald – 3300 gulden nog niet, omdat niet alle gekochte zaken geleverd zouden zijn. Dat bedrag vorderde Smits dan van Van Ee op grond van de obligatie, in een procedure voor het Gerecht van de stad Utrecht. Een tweede procedure kreeg daar parallel gestalte, waarbij Weijl naast Van Ee als gedaagde optrad. De twee procedures monden uit in twee inhoudelijk identieke – en veroordelende – beslissingen of sententiën.

Beide procedures gingen over een en hetzelfde: de verhouding tussen de schuldbekentenis en de overeenkomst. Volgens Smits stond de schuldbekentenis op zichzelf en kon op grond daarvan worden gevorderd; waarom ooit die bekentenis getekend was, de rechtsgrond of de causa, was niet van belang. Van Ee probeerde in eerste instantie en in appel zijn standpunt geaccepteerd te krijgen, dat het geld alleen dan verschuldigd was, als Weijl in verzuim was om de koopprijs te voldoen en

¹ Zie Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek voor Utrecht, 2e serie, 1e jaargang 1844, 135.

² Zie HUA, 34-4 Notarissen, onder nr. 290 (Abraham van Toll), nrs. 217 en 218.

Van Ee als borg aangesproken kon worden. De koopprijs was inderdaad nog niet voldaan, maar daarvoor was een reden: nog niet alles was geleverd. Van Ee bracht in de procedure naar voren dat hij tot betalen als borg vanzelfsprekend bereid was – en om een en ander voegde in een tweede procedure Salomon Weijl zich als gedaagde partij. Beide procedures werden tegelijk behandeld.

Obligaties, op schrift gestelde, vaak verhandelbare, verbintenissen, komen veelvuldig voor. Van Wassenaer wijdt daaraan een heel hoofdstuk – zoals veel materiële kwesties in zijn procedurele handleiding worden geadresseerd; en van wat daarin wordt geadviseerd, zien we een en ander in deze procedure terug. De obligatie zelf is in het procesdossier van het Hof niet aangetroffen noch in notariële archieven.

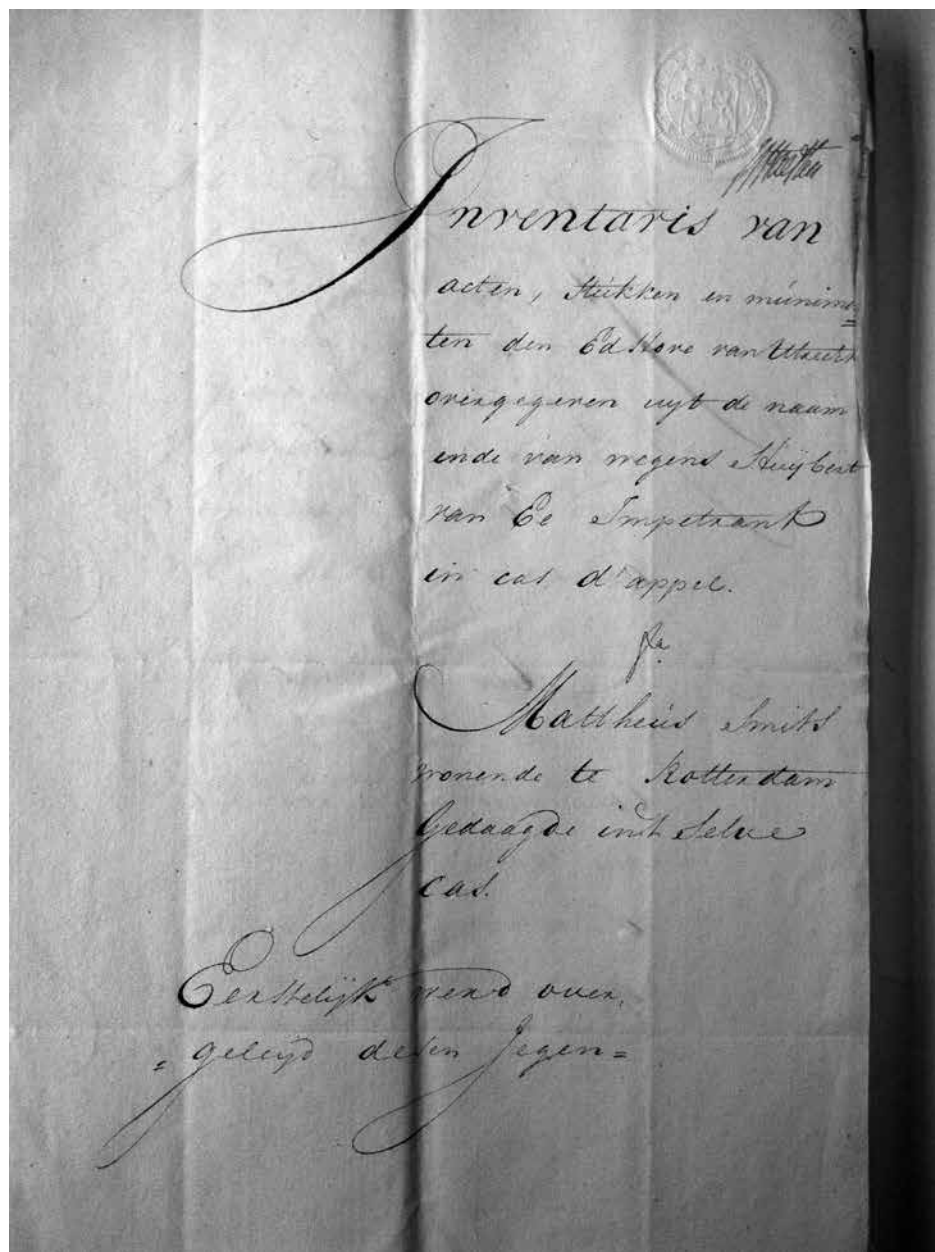
8.2 Het dossier

Het procesdossier bestaat uit de door partijen eertijds in proceszakken overlegde stukken. De zakken hebben opschriften en geven de partijen aan, hun processuele positie – eiser (impetrant) of gedaagde – en de procureurs van beide zijden. Er zijn drie inventarislijsten behouden: die van de twee door Van Ee als eiser gevoerde procedures, en een van de twee corresponderende proceszakken van gedaagde Smits.

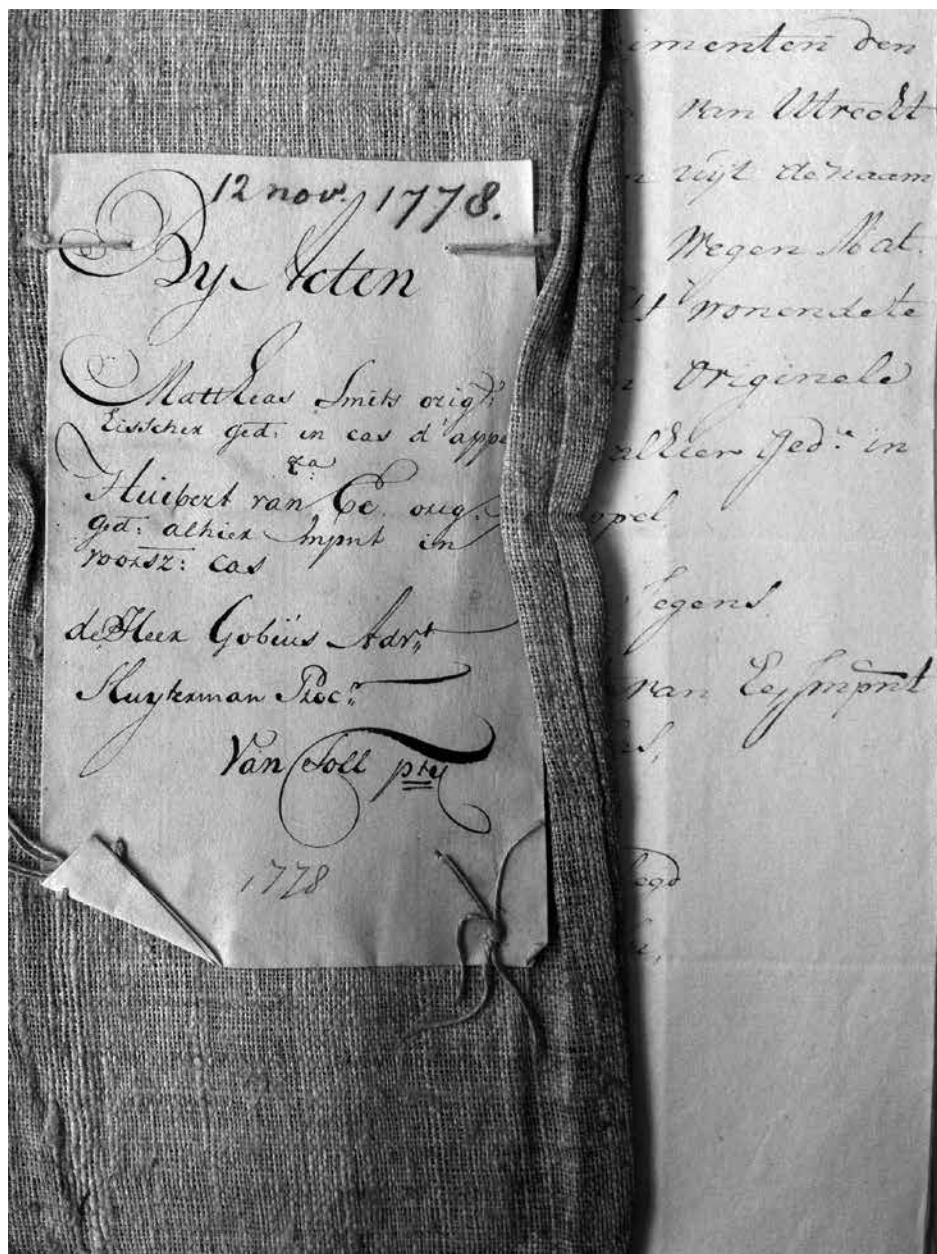
In die zakken bevinden zich de documenten, die inzichtelijk met behulp van een inventarislijst alfabetisch zijn geordend – gelettereerd, zoals wordt gezegd. De inventarislijst van Van Ee geeft aan dat zich daarin bevinden: de inventarislijst zelf (A); de akte van procuratie van procureur Van Toll door Van Ee (B); het verzoekschrift voor de appelprocedure (C); de sententie van het gerecht van de stad Utrecht waarvan wordt geappelleerd (D); een extract uit de rol van het Hof, waaruit blijkt dat bij akte eis in appel is genomen (E); een extract uit de rol waaruit blijkt dat bij akte is geantwoord (F), repliek bij akte is genomen en dispositief gevraagd (G). Het door Van Ee en Weijl overlegde geeft een aantal stukken meer, zoals de eis in appel; de door het Hof opgestelde intimatie ten behoeve van het horen van Smits onder ede, en de weergave van die bewijsprocedure voor de rechter-commissaris.

Bij de processtukken van Van Ee bevindt zich geen akte van procuratie als onder B genoemd – de procuratie zal zeker aanwezig geweest zijn, vanwege de vermelding op de inventaris, een verwijzing daarnaar in de inventaris van de processtukken van Van Ee en Weijl, en omdat de procedure anders niet gevolgd had kunnen worden. Bij de processtukken van Van Ee en Weijl is een procuratie aanwezig ten behoeve van procureur Abraham van Toll door Weijl, en bij de processtukken van Smits is een akte van procuratie aanwezig ten behoeve van Sluijterman – eerder afgebeeld. Aan de ondertekening van de omslag van het opgenomen document zien we dat Sluijterman tegelijkertijd notaris was. Tevens wordt in de notariële akte melding gemaakt van twee met name genoemde getuigen. Een daarvan is Johannes Nozeman, die ook notaris te Rotterdam was, de ander Nicolaas van Winkel.³

³ In het Museum Rotterdam wordt een zegelstempel van notaris Johannes Nozeman bewaard. Zijn notariële archief is bewaard gebleven. Nicolaas van Winkel vertrok twee jaar later als soldaat met de VOC naar Indië.

Inventaris van akten, eerste blad. De tekst luidt: 'Inventaris van acten, stukken en minumenten den Ed. Hove van Utrecht overgegeven uyt de naam ende van wegens Huijbert van Ee Impetrant in cas d'appel ca Mattheus Smits wonende te Rotterdam Gedaagde int selve cas'.

Proceszak waarop de tekst staat: 'Bij Acten. Huibert van Ee Impetrant in cas d'appel ca M. Smits Gedaagde ent voorts Van Toll Procureur van den Impnt Sluyterman Procureur van den gedaagde'. Het jaartal 1778 is later met potlood toegevoegd.

8.3 De sententies van het Gerecht van de Stad Utrecht

Het gerecht van de Stad Utrecht bestond uit schepenen van de stad. Het was sinds 1343 gevestigd in het huis Hazenberg, een deel van het stadhuis.⁴ We zagen eerder dat daar ook verdachten en veroordeelden gevangen zaten.

De twee vonnissen, sententies van het Gerecht van de Stad Utrecht, dateren van 22 september 1778 en betreffen het geschil tussen Smits als eiser en Van Ee en Weijl als gedaagden; Salomon Weijl is 'gevoegde ter andere zijde.' De afschriften van de sententies zijn in de inventaris van de procedure opgenomen met de letter N. In deze sententies wordt gedaagde Huijbert van Ee veroordeeld om de tweede en laatste termijn van 3300 gulden aan eiser Mattheus Smits te voldoen, op grond van de schuldbekentenis van 14 juni 1775, met betalingsverplichting tegen 14 januari 1776. 4 procent rente per jaar is verschuldigd – *naar advenant*: navenant, passend – over dat bedrag vanaf 14 januari 1776. Bovendien wordt Huijbert van Ee in de proceskosten veroordeeld. De hoogte daarvan wordt door het gerecht vastgesteld – *tot taxatie van dezen Gerechte*. Het gerecht veroordeelt zonder te letten op *deszelfs ten processe gedaane presentatie*. Dat betekent waarschijnlijk dat het verweer van Van Ee onvoldoende was om de vordering af te wijzen. Van Ee's procureur Hoevenaar gaat *ilico* – onmiddellijk, bij de uitspraak zelf al – in appel tegen het vonnis van het Gerecht van de stad Utrecht. Daarmee voorkomt hij dat het vonnis in kracht van gewijsde gaat en ten uitvoer kan worden gelegd: hij *protesteert* tegen de *prosecutie* (tenuitvoerlegging) van het vonnis.

De tekst van het vonnis is als volgt:

Gezien bij den gerechte der stad Utrecht het proces aldaar gefurneerd, ongedecideerd hangende tusschen Mattheus Smits wonende te Rotterdam eisscher ter eene ende Huijbert van Ee gedaagde ter andere zijde. 't Voorschreeve Gerecht, op alles gelet, doende recht, condemneerd den gedaagde, zonder te letten op deszelfs ten Processe gedaane presentatie, aan den Eisscher te betalen zodanige somme van Drie duizend, drie honderd, als hij gedaagde ter voldoeninge van den tweden en laasten termijn volgens schuldbekentnisse van dato 14 junij 1775, groot in Capitaal zes duizend drie honderd gulden op den 14 januari 1776 daaraanvolgende aan den Eisscher of zijn ordre schuldig was te voldoen, en dit met de renten van dien naar advenand van vier pCo in 't jaars te rekenen zedert de litis contestatie tot dato dat de voorschreve somme van drie duizend drie honderd gulden zal wezen voldaan, condemneerende den gedaagde bovendien in de kosten van den processe, tot taxatie van dezen Gerechte. Aldus gepronuntieerd den 22 September 1778.

Hoevenaar, als Proc. van den Gedaagde, gehoord de pronuntiatie dezes, stelde zich *ilico* appelland aan den Ed. Hove dezer Provincie, protesteerende tegens de prosecutie van dien, actum ut supra. Accordeerd, voor zooveel 't geextraheerde aangaat, met voorschreeve Register bij mij Secretaris van Welgemelten Gerechte den 29 Octob: 1778. JHL Romondt

4 Zie voor de procedure voor het Gerecht der stad Utrecht GUP III, 370 e.v.

Extract uit 't register van
Civile sententien vanden Ed.
Achtb: Gerechte der Stad Utrecht,
Gevien by den Geneerte der Stad Utrecht het
Procees aldaar gefuineerd, ongedecideerd hangende
tusschen Nathens Smits wonende te Rotterdam Eijsscher van
eenre, ende Huijbert van de Gedaagde midsgaderd Salomon
Wijffl Gevregde ter andere zijde

't Voorschreeve Gerecht op alles gelet, doende recht, Condemn,
naed den Gedaagde, zonder te letten op deszelfs bij zijne
Schriftuise van Antwoord gedaane presentatie, aan den
Eijsscher te betalen aldulke Somme van drie duizend gilden,
als hij volgendy zekere Schuld bekentnisse vandoen den 14^{en}
Junij 1775 op den 14^{en} September daer aan volgende aande,
Eijsscher of zijn ondae Schuldig was te voldoen, endit met
de renten vandien naar advenand van vier p^{ct} in 't
Jaar, te rekenen sedend de Litis contestatie tot dato
dat de voorschreeve Somme van drie duizend gilden
zal zijn volgaan, Condemnneende hem Gedaagde
boven dien inde kosten vanden Proceffe, tot taxatie
vandezen Gerechten.

Aldus gepromintieerd Den 22^{en} September 1778.

Hoevenaas ald Proceⁿ vanden Gedeⁿ, gerond de
promintatie deserz, Selde zich ilico appelland
aanden Ed. Hove Derz Provincie, jorze bekeende
tegens de prodecutie vandien, actum ut supra.

Accordeerd, voor zoo veel 't geexⁿ,
trakeerde aangaat, met voorschreeve
Requiter bij mij Leezelaant van welge,
malten Gerechte, den 29^{en} Octob: 1778

J. H. Romond

8.4 Verzoekschrift

Tegen beide sententien van het Gerecht van de stad Utrecht verzochten respectievelijk Van Ee, en Van Ee en Weijl bij het Hof van Utrecht appel, bij verzoekschrift.

De tekst van het verzoekschrift luidt als volgt.

Aan den Ed. Hove van Utrecht.

Geeft oodmoedelijk te kennen Huijbert van Ee koopman binnen deese stad dat de suppliant de onvoorzigtigheyd gehad heeft om bij obligatie gedateert 15e Junij 1775 te bekenen schuldig te zijn aan Mattheus Smits onder anderen eene somme van drie duysent drie hondert guldens als hadde hij die penningen van voornoemde Mattheus Smits ontvangen en genoten. Dat de Supplnt tot voldoening van die somme voor den Ed Achtb Gerecht dezer stad geconvenieert zijnde gevonden hadde hij aldaar naar waarheyd doen allegeeren dat voorsz.causa debete was falsch en onwaaragtig ende dat hij [doorgehaald] niet anders was geobligeert om voorschreve drie duysent drie hondert guldens aan voornoemde Mattheus Smits te betalen als in subsidium, te weten als borge voor Salomon Weijl dat die proceduren volschreven seijnde de suppliant so ongelukkig is geweest dat bij sententie van voorr: Gerechte is gecondemneert geworden voor drie duysent drie hondert guldens te betalen met de interessen van dien na advenant van vier pco in't jaar te rekenen 't Zedert de litiscontestatie tot dato dat voorsz somme soude voldaan sijn cum expensis bij welke sententie de suppliant ten hoogsten sijnde beswaart ende daaromme tegens deselve heeft geprotesteert van appel aan desen Ed. Hove, blijkende van dat alles ex annexis, ende het-selve appel als nu prosequerende keert de suppliant sig tot deesen ed Hove seer ootmoediglijk versoekende jegens voornoemde Mattheus Smits woonagtig te Rotterdam Ued. Mog: ordinaris appointement van citatie in cas d'appel des noods bij edicte en brieven van insinuatie met de clause van inhibitie ten minsten surchance tot den dage dienende en voorts compulsoriaal in forma Twelkdoende A. van Toll, J.C. Pronkert.

Fiat Citatie in Cas d'Appel ook bij Edicte en Brieven van intimatie met surchance en compulsorische forma. 30 oktober 1778.

En in de marge staat geschreven door raadsheer Van Hengst – sinds 1774 lid van het Hof:

Zij bij den Deurwaarder ofte een van de Panders 's Hoofs van Utrecht van wege die Staten 's Lands van Utrecht voordien voorsz Hove verdagvaart Mattheus Smits omme het vonnis in desen gedaent te sien ende horen verklaeren nul negeen ende van onwaarden het-selve te casseeren, annulleren, reformeren, corrigeren ende beteren als naar regten indien het so behoort ter contrarie van dien te susteneren, ofte renunciëren so sijnen goeden aard gedragen sal ende voorts in de sake sien procederen ende ordonneren naar behoren, inthimerende mede jegens denselven dage die vanden Gerechte der stad Utrecht ten eynde sijlieden meede compareren ende haar vonnisse susteneren indien het haar goed dunkt, ende sake haar enigtints aangaat, bevelende voorts op sekere grote poene jegens de Heeren van den Lande te verbeuren, devoots: geinthimeerdens, ende haar secretaris geintimeerde dat sijt: het vonnis met den dingtale van het proces binnen behoorlijken tijd onder den Hove daer brengen ten eijnde partijen henlieden daarmede in regten behelpen mogen naar behoren surcheerende alle verdere proceduren tot den dage dienende

ende also den voorn Mattheus Smits is woonagtig te Rotterdam en dus buyten het ressort van desen Hove sy t exploit te doen by edicte en besloten brieven van intimatie. Red. & actum Utrecht den 30 October 1778. Van Hengst.

En wordt aangetekend door de secretaris van het gerecht:

't Gerecht stelt partij tegen partij actum 30 oktober 1778. C.A. Wachendorff

De appelprocedure werd voorafgegaan door een verzoekschrift. Dat verzoekschrift bevat – geheel in overeenstemming met de uiteenzetting van Van Wassenauer – de namen van partijen, summierlijk het geschil, de vordering, de reden daarvan, van welke beslissing waarom werd geappelleerd, en welke voorziening van het Hof werd verlangd. Uit de door Van Toll gekozen bewoordingen lijkt door te klinken dat Van Ee niet heel erg handig had gedaan met de ondertekening van de schuldbekentenis: ‘... dat de suppliant de onvoorzigtigheyd gehad heeft ...’ die te ondertekenen, ‘als hadde hij die penningen ... ontvangen en genoten.’ Van Ee heeft tijdens het proces nog ‘doen allegeeren’ (aanvoeren) dat die reden voor betaling ‘was falsch en onwaaragtig’, en dat er alleen sprake was van een verbintenis ‘in subsidium,’ als borg voor Salomon Weijl. Het gerecht van de stad veroordeelde Van Ee niettemin tot betaling – van de hoofdsom, van de rente vanaf het moment van lisiscontestatie, en van de kosten – cum expensis. Van Ee verzocht toestemming van appel, en Mattheus Smits op te roepen (citatie, desnoods bij edict en brieven van insinuatie), met de clause van inhibitie ten minste surceance tot den dage dienende – alles in de voorgeschreven vorm – compulsorisch in forma.

Er is een dag verschil tussen de datering van de schuldbekentenis – niet aanwezig in het procesdossier – zoals weergegeven in het vonnis van het gerecht – 15 juni – en die in het verzoekschrift tot appel – 14 juni. Het heeft in de procedure verder geen rol gespeeld, kennelijk een vergissing waar partijen noch rechter een punt van maakten.

Op dat verzoekschrift werd door het Hof positief beslist. In de marge verschijnt: fiat citatie in cas d’appel, ook bij edicte en brieven van insinuatie met surceance en compulsorisch in forma. 30 oktober 1778. Met een paraafje werd een en ander gewaarmerkt. De manier waarop Smits opgeroepen (geciteerd) diende te worden, werd ook aangegeven. In de marge staat het relaas van de deurwaarder, J.C. Pronkert,⁵ over de oproeping van de geintimeerde Mattheus Smits in appel door overhandiging van de dagvaarding aan Smits’ procureur Sluiterman, en van het Gerecht van de stad Utrecht, beide op dezelfde dag.

De tekst in de (onder) marge luidt als volgt:

Op den 30 Oktober 1778 heb ik onderges: Deurwder voor dat Edelen Hoove in cas d’appel verdagvaart Mattheus Smits door den Proc.r Sluyterman die het aannam jegens den 16e November anno voorsz des voornoemt ten 9 uuren met leveringe van copije van de reg.e en appnte, jegens welke voorsz dage, uuren en plaatse en ten fine voorsz. Ik de Heeren van den Ed. Agtb Gerechte der stad Utrecht en haar Ed. Agtb Secrets. collegialiter vergadert

5 J.C. Pronckert wordt vermeld als een van de revolutionaire bestuurders van Utrecht in 1786 – zie Den Nieuwe Utrechtse Democratische, Aristocratische, Aristodemocratische en Prinsgezinde Wonder Almanak voor 't jaar onzes Heeren Jesu Christi (Utrecht z.j.), 52.

zijnde hebbe geintheert en heb compulsoriaal geinsinueert en heeft de heer Hoofdofficier uyt naam van voorn. Geregte geantwoord Het gerecht stelt partij tegens partij.
Was getekend: procureur SvToll.

8.5 Citatie in appel

Op 30 oktober 1778 werd Mattheus Smits opgeroepen te verschijnen op 16 november 1778 om 9 uur in de ochtend. Van die citatie of oproeping blijkt door een aantekening in de ondermarge van het verzoekschrift. De manier van citatie geschiedde bij edict of brieven van insinuatie – omdat de geintimeerde buiten de provincie woonde. Aan de procureur Sluijterman werden de brieven van insinuatie bezorgd. Daarvan is in het procesdossier niets meer te vinden. Wel is de intimatie bewaard gebleven waarmee de geintimeerde werd opgeroepen in persoon voor de rechter-commissaris te verschijnen om te worden gehoord (zie hieronder).

Bovendien werd op die dag oproeping gedaan aan het gerecht van de stad Utrecht waarvan werd geappelleerd. Dat was voorgeschreven, zagen we. De deurwaarder – Pronckert – was naar het Gerecht van de stad Utrecht gegaan en had ‘de Heeren van den Edel Agtbare Gerechte der stad Utrecht en haar Edel Agtbare Secretaris. collegialiter vergadert zijnde geintimeert en compulsoriaal geinsinueert’ – op de hoogte gebracht, waarop de hoofdofficier uit naam van het gerecht had geantwoord.

8.6 Eis in appel

Inderdaad verschenen beide procureurs op de (rol)zitting van 16 november 1778. Blijkens een extract uit de rol van 16 november 1778 hoorde procureur Sluijterman daar procureur Van Toll concluderen – hij putte uit de middelen die in eerste instantie naar voren gebracht waren – Sluijterman kreeg de conclusie van eis overhandigd en gaf aan drie weken voor antwoord nodig te hebben. Die conclusie was *gearticuleerd* – met een genummerde verdeling.

De tekst van de conclusie van eis luidt als volgt:

Van Toll. Huijbert van Ee Koopman binnen deese stad en Salomon Weijl Joods Koopman te Amsterdam Impetranten in cas d'appel ca Mattheus Smits insgelijks koopman te Rotterdam ged.e in het voorsz. Cas Eisch in appel

<1 Hij seijde dat de gedaagde in de maand maj des jaars 1775 aan den tweeden impetrant heeft verkocht alle het porcelijn hetwelke hij in huijs hadde van wat soort of fabricq het ook zoude mogen zijn <2 als mede alles wat van specksteen gemaakt was en hij in huijs hadde <3 zo wel specksteene beelden als anders <4 als mede alle het verlakte goed dat hij in huijs hadde het zij oostindisch als ander <5 ende op dat bliken zoude dat van alle soorten van goederen nietwes uitgesondert zoude zijn <6 heeft den gedaagde met den tweeden impnt, afgesproken dat onder voorsz. verkoop zoude begrepen zijn alles wat hij van voorsz. soorten van goed in huijs hadde van de solder af tot beneden in het onderhuijs

Van Toll.

Huibert van de koopman
binnen de stad en Salomon
Weijl Joodt koopman te Amster-
dam Impetranten in cas
d'appel.

ge.

Mattheus Sonitt insgelijks
koopman te Rotterdam ged.
in het eerste cas.

Eijts in appel.

hijst hadde van wat
soort of Fabrics het ook
zoude mogen zijn ¹² als
mede alles wat van Specksteen gemaakt
was en hij in hijst hadde ¹² so veel

Mattheus

¹² hij sijde

si dat de

gedaagde in

de maand

maj del jaan

1775 aanden

teneder Impetrant

heeft verhoert

alle hetproedij

het welke hy en

hijst hadde van wat

soort of Fabrics het ook

zoude mogen zijn ¹² als

mede alles wat van Specksteen gemaakt

was en hij in hijst hadde ¹² so veel

beijde incluijs <7 voor alle welke goederen de tweede impetrant aan den gedaagde betalen zoude de somme van negen duijsent seven hondert gulden <8 namentlijk drie duijsent gulden prompt en contant <9 so als deselve dan ook dadelijk zijn betaald geworden <10 en dat de overige sesduijsent sevenhondert gulden, zoude worden betaald in twee termijnen <11 voor welkens goede betaling den eersten impnt is borg gebleven <12 dat de gedaagde aan den Impetrant verkocht hebbende alle het porcelijn, het geen hij in huijs hadde, en nogtans enig porcelijn tot eijgen gebruik in zijn huijs houdende nodig hebbende heeft hij van dat verkogte wederom enig porcelijn van den tweeden impetrant overgenomen

of ingekocht <13 so dat de schuld groot bleef sesduijsend drie hondert gulden <14 te betalen in twee termijnen de eerste met drieduijsend gulden en de laatste met drie duijsend driehonderd gulden <15 dat van voorsz.: borgtogt is opgericht een schuldbekentenis <16 waarbij de eerste impetrant zig verplicht heeft voorsz. drie duijsend gulden en drie duijsend drie hondert gulden te betalen <17 dog niet met renunciatie der exceptien de borgen naar rechten competerende <18 dan heeft de gedaagde in die schuldbekentenis doen influeren, dat voorsz. schuld zoude spruijten uijt zaake van deugdelijke geleende en aangeelde penningen <19 hetwelk bezijden de waarheid was <20 zijnde het ter eerster instantie tusschen partijen in confesso, dat de gedaagde aan den eersten impetrant geen geld heeft geschoten of verstreckt <21 en dat den eersten impetrant die penningen ook niet genoten of ontfangen heeft nog van den gedaagde nog van iymand sijnent wegen <22 ende dat den eersten impnt aan den gedaagde uijt geen en anderen hoofde gehouden of verplicht is als ter

saake van voorsz. borgtogt <23 so dat de causa debiti bij voorsz: obligatie vervat is onduchtig en onwaarachtig <24 en den eerste impetrant mitsdien niet verplicht aan den gedaagde ietwat tersaake van verstrekte penningen opteleggen of te voldoen <25 dan alleen maar in subsidium als borg voor de gemelde kooppenningen <26 welke borgtogt hij als nog berijdwillich is gestand te doen <27 gelijk hij ter eerster instantie gedeclareert en gepresenteert heeft <28 so als de tweede impetrant ook nooit onwillig is geweest, om, mits aan hem weerde gepraesteerd, dat geen en waartoe de gedaagde uijt hoofde van denzelven koop verplicht en gehouden was <29 dan dat de tweede impetrant te nade was geworden met den eerste impetrant aldaar gedaagde judicieel te voegen <30 terzake zijn borg althans niet responsabel wat voor dato van de leverantie van het verkogte <31 waarvan de alhier gedaagde zich niet had geacquiteert <32 nogte aan den alhier impetrant aldaar gevoegde geleverd alle het geene hij aan hem verkogt hadde <33 so als hij aan denselven ook niet geleverd heeft nog eenige andere goederen onder voorschreeve verkoop begrepen geweest <34 gelijk ook ter zijner tijd blijken zal dat de gedaagde van en over eenig gedeelte van het verkogte porcelijn <35 naderhand heeft gehouden een geheel ongepermitteerde dispositio <36 dat de gedaagde aldus niet geleverd hebbende alle het verkogte <37 hij dan ook niet geregtigt is geweest den tweeden impetrant tot voldoening van het restant der kooppenningen aantespreken <38 veel minder den eersten impetrant als borg voor deselve <38 dat de gedaagde het ook niet heeft durven ondernemen om den tweeden impetrant tot voldoening der resterende kooppenningen door regtsmiddellen aan te spreken <40 zo als hij welvoorziende dat als dan hem zoude obsteren de defensie uijt hoofde van voorn: wanpraestatie bij den principalen debiteur te doen <41 zich wel soigneutelijk gemenageerd heeft <42 den eersten impetrant als borg voor deselve penningen Judicieel te convenieren <43 dan heeft hij uijt krachte van voorschreeve schuldbekentenis jegens den eerste impetrant voor den Ed. Agtb. Gerechte deeser stad geageert tot remboursement van voorsz pretensielijk verstrekte penningen <44 dat ofschoon het bij des gedaagde respon-

sive personeel in confesso is dat hij aan den eerste impetrant de van hem gewordene penningen niet

verstrekt heeft <45 ten notoire gevolg hebbende dat daar uijt van selfs blijken moet dat de causa debiti waar uijt de gedaagde jegens den eerste Impetrant ter eerste instantie geageert heeft, en vervat bij voorschreeve schuldbekentenis is onwaarachtig en falsch <46 is het echter gebeurt dat die van den Gerechte deeser stad den Eijsch van den alhier gedaagde hebben geleezen te adjudiceren en den alhier eersten impetrant te condemnneeren sonder op zijne voorsz. praesentatio en declaratoir te letten cum expensis ook in de interesse van het geeischte na advenant vier pourcento in het jaar na dato van de litiscontenstatie <47 dat de impetranten niet kunnen ontkennen dat zijlieden niets minder als so een sententie hebben verwagt <48 en daarom ook illico hebben doen protesteren van appel aan desen Ed. Hove <49 mitsgaders hetselve vervolgt hebben met den gedaagde in kragte van verworven appointment voor deesen Ed Hove te doen dagvaarden om in cas d' appel te horen eisch doen deselve door deese furneerende, Concludeeren de impetranten ten fine bij definitive sententie van deesen Ed. Hove zal worden verklaard abusivelijk ende ten onrechte bij den Ed. Agtb. Gerechte deeser stad geweest te zijn, ende dat mitsdien den eisch en conclusie ter eerster instantie gedaan en genomen aldaar geadjudiceert alhier in appel onder de voorschreve presentatie ter eerste instantie gedaan zal worden ontzegt cum expensis utriusque instantia op alles. Als Proc van de Impntn in appel.

Was getekend: A van Toll en W.G. van Has advt.

Van Ee heeft een uitgebreide en inhoudelijk zeer onderbouwde eis. Hij had geen schuldbekentenis ondertekend, maar een borgstelling, zoals vanaf artikel 14 in de conclusie van eis kon worden gelezen: *‘van voorsz.: borgtogt is opgericht een schuldbekentenis.’* Dat betekent dat Van Ee zich inderdaad heeft verplicht: *‘waarbij de eerste impetrant zig verplicht heeft voorsz. drie duitsend gulden en drie duitsend drie hondert gulden te betalen.’* Maar de borgstelling als grond voor die schuld betekent dat Van Ee niet gehouden was te betalen, want (art. 17) hij had de schuldbekentenis ondertekend: *‘... niet met renunciatie der exceptien de borgen naar rechten competerende.’* Gedaagde Smits had de obligatie voorgesteld als een gewone schuld uit geldlening, had *‘doen influeren als dat voorsz. schuld zoude spruijten uijt zaake van deugdelijke geleende en aangetelde penningen.’* Dat betekent dat de oorzaak van de schuld, de causa debiti, *‘ond[e]ugtig en onwaarachtig’* is (art. 17), en later: *‘onwaarachtig en falsch’* (art. 45). Van Ee vervolgt zijn conclusie van eis met het argument dat hij als borg nog niet gehouden was te voldoen, omdat Weijl een beroep kon doen op wanprestatie van de verkoper Smits. Dat argument dat dus ook aan de borg toekomt, zet Van Ee verder uiteen. Het komt neer op een geschil over de omvang tussen wat is verkocht en wat geleverd is. Verkocht was oorspronkelijk alles wat tussen nok en kelder van Smits' huis was opgeslagen; dat was minder geworden, omdat Smits voor eigen gebruik wat terug wilde houden, zodat ook de koop prijs was teruggebracht tot 6300. Kennelijk was over de hoeveelheid Oost-Indische waren onenigheid ontstaan.

Het verleende uitstel van tenuitvoerlegging – surceance – werd door het Hof verlengd – uit de rol ‘geextraheerd’ en getekend door raadsheer Van Hengst.

De tekst van het extract van 16 november 1778:

Ex tract

Van den 16 November 1778.

Jan Toll,

Huert van de, Imput. in
 cap van appel en Regt.
 v. Mathias Smits, wonende
 te Rotterdam, Get. in v. zelve
 Cas, en Verded. mitge-
 deard Die van den heren
 der Stad Utrecht, Gintke
 meerdert, en Haarliden
 Secretaris Gintsinnende
 Gylle en Verded. doen in
 appel.

In de kragt van proce-
 suarmalen gecommi-
 sseert Concludent uit
 de middelen prioxis
 instantie en andersz. del
 noodt nadat te gediecteren
 ten fine bij definitieve
 sententie van desen Cd.
 Hore zal worden verplaat
 wel gaappelleert en bij den
 Cd. des v. heren der Stad
 kinalijk en labistorelyk geoor-
 deelt te zijn, ende dat met dien den
 Gylle en conclusie des quastie ten eerste
 instigtie geadjudicaert, alken in appel zal wor-
 den ontzegt sum Exp. Winkelsge instantie, op
 alles &c.

Verloekende door Jan des, continuatie ten provisioneel
 verloekende Surceance.

Sluytenman dagh te zij. Waken op des teken en roepens
 het des teken op laidoij tot vermaning, continueerende
 middelenrijl de verloekende Surceance.

De Ex tractant uit de Rol
 v. Hore van Utrecht, van dato
 als boven en accordeert
 daar mede bij mij.
 van Hengst

Extract uit de rol van 16 november 1778, concluderen van eis en verleende surceance.

Extract van den 16 november 1778.

Van Toll. Huijbert van Ee, impnt. in cas van appel en reqnt t Mattheus Smits, wonende te Rotterdam ged. in't selve cas en gezegde mitsgaders die van den Gerechte der Stad Utrecht, Geinthimeerdens, en haarlieden Secretaris, geinsinueerden, bij dezen versoeck doen in appel.

Hij in Kragte van Proc.r. Meermalen genomineert, concludeert uit de middelen prioris instantie en anderen des noods nader te deduceeren, ten fine bij definitive sententie van desen Ed. Hove zal worden verklaard wel geappelleerd en bij den Ed.Achth. Gerechte deser Stad kwalijk en abusivelijk geoordeelt te zijn, ende dat mitsdien den Eijsch en Conclusie der questie ten eerste instantie geadjudiceert alhier in appel zal worden ontzegd cum exp. utriusque instantie op alles & c.a.

Verzoekende daar Van Ued continuatie der provisioneele vereelnde surcheance. Sluijterman daghte iii weken op verstek, en nopens het versoeck plaidioj tot vermaning, continueerende middelerwijl de verleende surcheance. Geextraheerd uit de Rolle 's Hoovs van Utrecht, van dato als boven en accordeert daar mede bij mij.

Was getekend: Van Hengst

8.7 Antwoord in appel

Het antwoord van Smits door middel van zijn procureur Sluijterman is kort en krachtig – ‘voor zoveel ’t nodig zij, bij mere, denegatie, impertinentie en irrelevantie zonder daarvan [van de eis] ietwes tacite toe te staan’ en hij concludeert met een verwijzing, conform in eerste instantie voor het gerecht van de stad, en sluit t zich aan bij de eerdere veroordelende sententie.

8.8 Replik en dupliek

Op 18 januari 1779 repliceerden Van Ee en Weil – zij bleven bij wat bij eis naar voren gebracht was. Op 1 maart 1779 persisteerde Smits in dupliek bij het eerder antwoord. De ingenomen posities van beide partijen waren in extract opgenomen in het procesdossier.

De tekst van de conclusie van repliek is opgetekend (en die van dupliek op 1 maart eveneens, en die is hoogst vergelijkbaar).

Extract van den 18 januarij 1779. Huijbert van Ee en Salomon Weijl impntn in cas de appel t. Mattheus Smits ged.e in't selve cas te repliceren in appel.

Hij persisteerde bij repliq als bij eijsch in appel. Sluijterman dag. Geextraheert uijt de rolle 's Hoovs van Utrecht van dato als boven en accordeert daarmede bij mij.

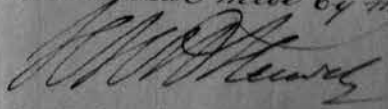
Was getekend: Van Hengst

Extract

Van den 14 Decemb 1770

 Hy in
 Raadge van
 Procuratie, den
 12^e November 1770 tot
 Rotterdam, voor den
 Notaris D. Meesters en
 Getuigen gepasseert, debat,
 , bevestigende de middelen en posi-
 tien by des appellants requeste
 Van Venn en Cour in cas d'appel, voor
 Te veel t'nodig zij, bij mere, denegatie, em-
 plementie en exonerantie, onderdaar van iel,
 Mis laciè tot te staan, concludert vult uit de minnel.
 Prioris instantie, ten fine bij definitive Sententie van Deren
 Ed Store zal worden verstaans verklaart wel by de
 Sententie a gae door den Gerechte der Stad Utrecht
 tuschen partijen gewesen, qualys int en onregte daer
 Van geappelleert te zijn, en dat t'zelve aldus zal
 hebben en sorteren volkomen effect, oock cum exp-
 hujus instantie, ofte andersz op alles.

Matthijs Smits, wonend
 te Rotterdam; originel te app-
 alhier geappelleert &
 Huigert van W. Import-
 in cas de appel, te ant.
 Woorden in appel.

Extrahendo uit de
 Rollettaaf van Utrecht,
 Van date als boven, en ac-
 Condeerd daer mede bij mij.

Conclusie van antwoord in appel.

Ex tract
Van den 18. Januarij 1778.

Van Toll,

Althans van C. en Salomon
Wiel Jmpten in cas de
appel. d. Matthens Smits
Ged. in't zelve cas, te ne
gloceeren in appel.

Hij persontende
voor Replik als bij
Ged. in appel.

Duytman Dag.

Je Ex tractant uit de
Tolle's Hoors van Utrecht.
dat dato als boven en ac
cordant daer mede bij mij.

van Hengst

8.9 De litiscontestatie

Op de rolzitting van maandag 15 maart 1779 geven Van Ee en Weijl door procureur Van Toll aan dat zij een nader onderzoek naar de feiten wensen, door middel van een enquête door een rechter-commissaris. Smits en Sluijterman wensen een beslissing van het Hof en stemden ook in met de enquête. Het Hof wijst een raadsheer als commissaris aan: 't Hov committeert den Heer en Mr. D.L van Goens, Raad ord. etc. Het beveelt 'te dienen van acten en munimenten.'

De tekst:

Extract van den 15n maart 1779. Van Toll. Huijbert van Ee en Salomon Wyl Impntn in cas de appel T. Mattheus Smits, ged.e in't voorsz. cas Commissaris ter enqueste te begeren Hij en Sluijterman versogten commissaris ter enqueste. 'THov committeert den Heer en Mr. D.L van Goens, Raad ord. etc. Geextraheert uijt de rolle 's Hoovs van Utrecht, van dato als boven en accordeert daar mede bij mij.

Was getekend: Van Hengst.

Zo gezegd, zo gedaan: op 22 maart dient Sluijterman 'van acten en munimenten' en op 29 maart doet Van Toll dat. Dat betekent dat zij beiden op die dag alle voor de beslissing van het Hof benodigde documenten (acten) en bewijsmiddelen (munimenten) verzamelden in een proceszak en die aan het Hof overlegden. Dat staat letterlijk aangetekend, in de rol en in het extract uit de rol: 'Sluijterman acte 't Hov geeft.'

De tekst:

Extract van den 29 maart 1779. Van Toll. Huijbert van Ee, Impnt in cas de appel T. Mattheus Smits Ged.e in voorsz. cas, te dienen van acten en munimenten.

Hij diende van acten en munimenten. Sluijterman acte 't Hov geeft. Geextraheert uit de Rolle 's Hoovs van Utrecht van dato als boven en accordeert daar mede bij mij.

Was getekend: Van Hengst

8.10 Bewijs

De moordkuil, zo noemt Van Wassenaer de bewijsprocedure. Daar moesten de betwiste feiten worden bewezen. De bewijsprocedure vindt plaats ten overstaan van een daartoe aangewezen raadsheer – de commissaris. In ons geval is dat Van Goens, nazaat van de VOC-gouverneur-generaal van Oost-Indië en schoonvader van de latere advocaat voor het Hof van Utrecht en procureur-generaal voor datzelfde Hof, Hieronymus van Alphen. De commissie van Van Goens was op 15 maart 1779 gegeven. Wie moest er worden gehoord? Dat was de gedaagde in appel, Mattheus Smits.

Extract
Van den 15^{en} Maart 1779.

Jan Toll

Huylbert van der Salo.
+ mon Wyl. Impten: in
cas de Appel d. Mattheus
Smits, Ged. in 't Doors.
des Commissariis her enquête
te begeren.

Hij en Huylberman
Versogten Commiss.
Sants her enquête.

Hof Commissie
den Haer en Mr D. L.
van Goens, Raadord. &c.

Geextraheert uit de
Rolle d'Hoors van
Wrecht, van dato als boven,
en. accordeert daar mede
bij mij -

Van Hengst

96st

Utracht
 Den 29 Maart 1779.
 Jan Toll
 Kluybert van E. J. J. J.
 in / las de appel / d. / hat.
 / kenis. / smits / ged. in
 / vooz. / las de / dienen van
 / akten en munimenten.

Hy diende
 Jona Achen en
 munimenten.
 Luykman akte.
 T. H. J. J. J.
 Geextraheert uit de
 Rolle v. / vooz van Utracht
 van dato als boven, en ac.
 / conduit daer mede bij m.
 Van Hengst.

Dienen van akten en munimenten.

Mogelijk voormalig woonhuis van Hieronymus van Alphen, procureur-generaal aan de Trans, aan de achterzijde grenzend aan het Hof van Utrecht.

De tekst:

Inthimatie. H. van Ee en Salomon Weijl impntn in cas d'appel te inthimeren Mattheus Smits ged.e int't voorsz cas. L. De Heer Mr. D.F. van Goens Raad ord.s. Commissaris Van Toll Proc van den Ged.e. St. den Proc van Toll: – 6

De geintimeerde Smits diende in persoon te antwoorden en daarom te worden opgeroepen om te verschijnen. Die intimatie is in het procesdossier opgenomen, om 'te betonen dat de gedaagde om onder Eede in persoon te responderen behoorlijk is geintimeert.

Dat is op 23 juni gebeurd, blijkt uit het latere verslag van de comparitie bij Van Goens.

De tekst:

Responsiven personeel gedaan en genomen bij mij mr. Daniel Francois Van Goens, Raadordinaris in den Edele Hove Provinciaal van Utrecht, als daar toe door den selven Hove speciaal gecommitteerd volgens acte uit de rolle 's Hoofs voorschreef in dato 15 maart 1779. in den zake van Huijbert van Ee en Salomon Wyl impetranten in cas de appel.

Op 2 juli 1779 om 11.00 uur 's ochtends verschijnt Mattheus Smits uit Rotterdam te Utrecht bij Van Goens thuis om daar nader bevraagd te worden over de feiten, zoals die artikelsgewijs in de conclusie van eis zijn opgenomen. Van Toll heeft nader gespecificeerd: 'de 1,2,3,4,6,18,32 en 33 articulen' verlangen nadere uitleg van Smits. Van de beantwoording van de vragen wordt verslag gedaan – deels in het Latijn. *Respondit quod credit* of *respondit quod non credit* – hij antwoordde dat hij geloofde, of niet geloofde, wat er was gevraagd. Smits beaamt de punten 1-4 en 6 – de koopovereenkomst van alle genoemde zaken die hij in huis had, van de zolder tot in het onderhuis. Met punt 18 is hij het deels eens: de obligatie betrof een schuld, echter niet uit koopovereenkomst, maar uit geldlening. Met de punten 32 en 33 is hij het niet eens: hij had de verkochte zaken geleverd. Weijl en zijn bediende hadden alles ingepakt – behalve de goederen die Smits bij nadere overeenkomst voor zichzelf wilde houden.

8.11 Uitspraak

Het Hof doet uitspraak op 21 februari 1780 en wijst in beide procedures de vordering van Van Ee (en Weijl) af. De raadsheren Van den Heuvel – presiderende – Van Nijvelt, Van Haeften, Van Goens, Van Vianen en Oosterdijk staan vermeld. Een motivering wordt – als gebruikelijk – niet gegeven.⁶

Gesien by den Hove van Utrecht het proces in cas d'appel, aldaar ongedecideerd hangende tusschen Huijbert van Ee, orig[inel]e ged[aag]de, alhier appellant van die van den Gerichte der stad Utrecht ter eenre, en Mattheus Smits, woonende te Rotterdam ter andere zijde.

6 De uitspraken zijn te vinden in inv.nrs. 239-1, nrs 163 en 164.

Intimate

H. van El en Salomon
Wijl. Jongeren in de Dapper
te Intimaten

Mattheus Smith Ged.
in de roode cas.

L

De Heer. H. D. T.
van Gaent Raad. de
Sommigaris

Van toll. van Gaent
Gede

H. de Groot. van toll. de. G.

Responsiven
Personeel gedaan en
genomen by mij m.
Daniel Francois van
Goens, Raadordinaris
in der Edele Stove
Provinciaal van
Utrecht, als daar toe
by denzelven Stove
speciaal gecommitt.
teerd volgens acte
uit de Rolle's Hoor.
voorschreef, in dato
15^e Maart 1779. —
In der Zake van
Huibert van Ce
en Salomon Wyl
Impetranten in cas
de appel

Responsiven personeel, genomen door D.F. van Goens.

Groot bijgeleent op ~~dag~~ van ~~de~~ H.

R

Gesien bij den Hore van Utrecht
het proces in Cas d'appel, aldaar ongede-
citeert hangende tusschen Huybert van
Cebrig ^{W. Ged.} alhier Appellant van die
Jan den Gerechte der Stad Utrecht ter eenre;
en Mattheüs Smits, wonende te Rot-
terdam, Geappelleerde ter andere zijde.

Tovoren. Hore doende recht verklaart
wel bij die van den Gerechte der Stad
Utrecht, bij Vonnis te geprovincieert den
22 September 1778. nopens de geëisechte
drie duizend drie hondert guldens met
de interesten geweren, Koninklijk en ten
onrechten daar van geappelleert te zijn,
en zal mitsdien het Vonnis aquo hebben
en sorteerden zijn volkomen effect, Condem-
nerende daerboren den Appellant in de
kosten derer instantie tot taxatie van
den Hore.

Gedaan te Utrecht bij mijne Heeren en
H. van der Hourel, Presideerende
van Bijvelt, van Haeflen, van Goenis
van Vianen, ~~van de~~ en Oosterdijk
Raden in den voors. Hore, en geprovin-
cieert op den 21 Februarij 1780.

'T voorsz. Hov doende recht, verklaart wel bij die van den Gerechte der Stad Utrecht bij vonnisse gepronuncieert den 22ste September 1778 nopens de geeischte drieduizend driehondert guldens met de interesten gewezen, kwalijk en ten onrechten daarvan geappellert te zijn en zal mitsdien het vonis a quo hebben en sorteren zijn volkomen effect, condemnneerdende daarenboven den appellant in de kosten dezer instantie tot taxatie van den Hove. Gedaan te Utrecht bij mijne Heeren en mrs van den Heuvel, praesideerdende, van Nijvelt, van Haeften, van Goens, Van Vianen en Oosterdijk, Raden in den Voorsz Hove, en gepronuncieert op den 21sten Februarij 1780.

9 VERANTWOORDING

9.1 Het archief van het Hof van Utrecht

Het archief van het Hof van Utrecht is ondergebracht bij het Utrechts Archief. Het is geordend onder nummer 239-1. Het archief is elektronisch ontsloten. Onder dat nummer bevinden zich de procedures onder inventaris, en aldaar onder nummers 1.5 (stukken betreffende criminele rechtspraak) en 1.6 (stukken betreffende civiele rechtspraak). Soms zijn de documenten zelfs elektronisch in te zien. Zo is bijvoorbeeld de rol van het Hof voor het jaar 1735 integraal gepubliceerd – zie inventarisnummer 154-76.

Een zeer mooi en gedetailleerd gebruik van 's Hof's archief biedt Kees van Schaik, *Overlangbroek op de kaart gezet*. Hilversum 2008. Het leven van alledag, in al zijn facetten van de vijftiende tot in de achttiende eeuw, weet auteur Van Schaik uit dat archief ten volle naar boven te toveren, en zijn werk geeft bovenal vruchtbaar inzicht in gebruik van het archief van het Hof voor andere Utrechtse streken en personen.

De bibliotheek van het Hof van Utrecht werd op een Utrechtse (kantongerechts) zolder in de jaren '80 van de vorige eeuw gevonden, naar het Ministerie van Justitie verplaatst en in 2002 naar Utrecht teruggebracht, en is thans in beheer bij het Utrechts Archief. Een hofbibliotheek als deze geeft een prachtig beeld van de intellectuele juridische inbedding van de justitiële werkzaamheden.

9.2 Glossarium

Aannemen van arrementen	het verder voeren van een proces dat eerder is afgebroken
Advertissemerten	schriftuur, soms: bezwaarschrift
Amende honorabele	geldboete ter compensatie van de aantasting in de eer
Amende profitabele	geldboete ter compensatie van de aantasting in het vermogen
Apostille	(gerechtelijke) kanttekening in de marge
Appointement	rechterlijke beschikking, regeling
(Appointement) in feijten contrarie	tussenvonniss waarin beide partijen werd opgedragen hun beweringen met bewijzen te staven in hun schrifturen

Apprehensie	bevel om iemand in hechtenis te nemen
(Barensnood)attestatie	verklaring (tijdens baren afgelegd)
Behoorlijk last ende procuratie	procesvertegenwoordigingsbevoegdheid
Beneficie	voorrecht
Brieven van insinuatie	officiële aanzegging, vordering
Calumnieren	belasteren
<i>causa</i>	oorzaak, rechtvaardiging
Cautie	borgstelling, borgtocht
Cedulle	schriftelijk (bewijs)stuk
Citatie	dagvaarding
Clausule van inhibitie	verbod
Compulsoriaal in forma	in dwingend voorgeschreven vorm
Consultatie	raadpleging
Costume	gewoonte
Decisie	beslissing
Decisoir	beslissend
Declinatoire exceptie	verweermiddel met betrekking tot de rechterlijke bevoegdheid
Default	Verstek; rechtsgevolg bij nalatigheid te verschijnen na dagvaarding
Defloratie	ontmaagding
Dilatoire exceptie	verweermiddel met betrekking tot uitstel
Disponeren	beschikken over
Dispositief	rechterlijke uitspraak over het verdere instructie van het proces
Exceptie <i>litis finitae</i>	verweer dat het geschil reeds beëindigd is
Exceptie <i>litispendentie</i>	verweer dat het geschil reeds bij een andere rechter aanhangig is
Expedieren	uitvaardigen, uitgaan, ten uitvoer leggen
Extraordinaire raadsheren	buitengewone raadsheren, in rang hoger dan gewone raadsheren, belast met toezicht
Fiat	staat toe
<i>Forum privilegium</i>	bevoorkeurde rechtsinstantie
Geëligeerden	gekozen vertegenwoordigers van de Utrechtse kapittels
Homologatie	goedkeuring (van gewoonterecht)
Impertinent	onbehoorlijk, niet ter zake doend
Impetrant	eiser
Inhibitie	verbod
Iniuria/injurie	belediging
Inthimeren	dagvaarden, oproepen, van de rechters in eerste aanleg
Litiscontestatie	staat van procedure waarbij partijen conclusie genomen hebben

Mandement (b.v. in cas d'appel)	bevelschrift
Memorie	een geschrift met al de artikelen waarvan men wil dat de getuige of wederpartij antwoordt
Mombersse, momboir	voogd
Muniment	document, bewijsstuk
Nutscap	nut, nuttigheid, utilitas
Obscuur libel	een onduidelijke of zelfs innerlijk tegenstrijdige eis
Onmondig	onbekwaam, minderjarig
Pander	gerechtsbode voor beslagleggingen
Peremptoir (stellen)	een laatste uitstel geven
Persisteren	bij het ingenomen standpunt blijven
Pertinentelijk	op behoorlijke/nauwkeurige wijze, nadrukkelijk
Placaten	voor algemene bekendmaking bestemde verordeningen
Plecht	verband, verbintenis, beperkt zakelijk recht
Possesoir	het bezit betreffend
Procuratie	Procesvertegenwoordiging
Propositie van erreur	aanvoeren dat bij een vonnis een fout is gemaakt
Prorogatie	een geschil brengen voor een andere rechter
Prosecutie	vervolging
Provision de justice	rechterlijke voorziening
Provocatie	beroep op hogere rechter
Raadordinaris	gewone raadsheer
Raad	raadsheer
Rapporteur	raadsheer in de functie van rapporteur
Rapportgelden	vergoeding voor het maken van een rapport
Rekest, requeste	verzoekschrift
Remboursement	terugbetaling, schadevergoeding
Renunciatie	het afstand doen van
Reprochen	redenen waarom aan bewijsmiddelen geen geloof moet worden gehecht
Resolutie	besluit
Revisie	herziening van arrest of vonnis door de hoge overheid
Salvatie(n)	weerlegging van bezwaren tegen de ingediende bewijzen
Schepenbank	rechtbank door de schepenen van de gemeente in eerste aanleg
Sententie	vonnis, uitspraak

Style	het reglement van de procedure
Suppliant	verzoeker
Surcheance	uitstel van betaling
Tabbaardgeld	kleedgeld
Tijns- en leengoederen	goederen die in leenverband gehouden worden
Timmeragie	regels betreffende bouwwerken, opstellen
Translatie van temporaliteit	overdracht van de wereldlijke macht
Vierschaar	schepensbank, met name in strafzittingen
Vroedschap	bestuur
Wedde	loon
Zegelstempel	teken dat belasting betaald is

9.3 Gebruikte afkortingen

Appnte	appellante
Arch.	Archief
BW	Burgerlijk Wetboek
C.	Codex
c.s.	cum suis
Ca	Contra
Compde.	Compareerde
D.	Digesten
Dec.	Decisio
Ed.	Edele
Ed.Agtb.	Edel achtbare
Ed.Mog.	Edel mogenden
ex l. aquilia	ex lege Aquilia
Exp./Exp.ns.	Expensis
fl.	Florijn, gulden
fol. r./v.	folio recto/verso
GAU	Gemeentelijk Archief Utrecht
Ged.e/n	Gedaagde(n)
GUP	Groot Utrechts Placaatboek
HUA	Het Utrechts Archief
HR	Hoge Raad
Hs	Handschrift
Ibid.	Ibidem
Impnt(n)	Impetrant(en)
Inst.	Instituten
inv.	inventaris
KB	Koninklijk Besluit
NJ	Nederlandse Jurisprudentie

NNBW	Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek
NOvA	Nederlandse orde van Advocaten
Onderges.	Ondergeschreven
Ord.s.	Ordinarius
pco	procento
pr.	principium
Proc.	Procureur
Rb	Rechtbank
Reqnt/Req.e	Requirant(e)
Rubr	Rubriek
Rv	Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering
Secrets.	Secretaris
St.	Staatsblad
Supplnt	Suppliant
UBU	Universiteitsbibliotheek Utrecht
Ulp	Ulpianus
vert.	vertaling
VMOVR	Verslagen en Mededelingen van de Vereniging voor Oud Vaderlands recht
VOC	Vereenigde Oost-Indische Compagnie
voorsz.	voorzegde
Wed.	Weduwe

9.4 Literatuur

- Aa, A.J. van der, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, <http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/>
- Aubert, F., *Le Parlement de Paris de l'origine a Francois I (1250-1515)*, dl. 2. Paris, Geneve 1886-1890
- Bailly, M.-Ch. Le, *Procesgids Hof van Holland*. Hilversum 2008
- Bailly, M.-Ch. Le en P. Brood, 'Advocatuur in de Noordelijke Nederlanden tot 1838', *Pro Memorie* 11 (2009), 63-86
- Bannier, F.A.W., *Zoals een behoorlijk advocaat betaamt*. Advocatengedragrecht. Apeldoorn 2010
- Berkvens, L, P. Brood, G. Martyn, *Pro Memorie, Rechtsgeschiedenis verbeeld*. Hilversum 2014
- Blok, P.J. en P.C. Molhuysen, 'Burman, Pieter', *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 4, 358-362; http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#page=187&accessor=accessor_index&source=4
- Boneval Faure, R.T.H.P.L.A. van, *Het Nederlandsche Burgerlijke Procesrecht*, dl. I. Leiden 1871
- Broer, C.J.C. en M.W.J. de Bruin, 'De Utrechtse Sint-Paulusabdij en haar jurisdictie', in: J. Hallebeek, H.J. Schepen en S.G.J.N.M. Willaard, *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak* (Deventer 2000), 21-62

- Bruin, R.E. de, 'Pieter Quint Ondaatje (1758-1818) patriottenleider', in: *Utrechtse biografieën* (Utrecht 1994), I, 145 e.v.
- , 'Patriotten en Orangisten', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht 1997), dl. II, 63 e.v.
- Den Nieuwe Utrechtse Democratische, Aristocratische, Aristodemocratische en Prinsgezinde Wonder Almanak voor 't jaar onzes Heeren Jesu Christi. Utrecht z.j.
- Deruysscher, D., *Handel en recht in de Antwerpse rechtbank 1585-1713*. Leuven 2009
- Eggermont, M., 'De juridisering van het beroep van vroedvrouw: in stroomversnelling vanaf de negentiende eeuw', *Pro Memorie* 16 (2014), 39-63
- Faber, S., 'Rechtspraak te Utrecht in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw', in: J. Hallebeek, H.J. Schepen en S.G.J.N.M. Willaard, *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak* (Deventer 2000), 95-124
- Feenstra, R., *Romeinsrechtelijke grondslagen van het Nederlands Privaatrecht*. Leiden 1990
- Geyl, P., *Geschiedenis van de Nederlandse stam*. Dl. V 1751-1792. Amsterdam 1962
- Giesen, I., *Asser Procesrecht 1. Beginselen van burgerlijk procesrecht*. Deventer 2015
- Hallebeek, J., H.J. Schepen en S.G.J.N.M. Willaard, *Duizend jaar Utrechtse rechtspraak*. Deventer 2000
- Haks, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw*. Assen 1982
- Hattum, M. van en H. Rooseboom, *Glossarium van oude Nederlandse rechtstermen*. Amsterdam 1977
- Heijden, M. van der, *Misdadige vrouwen : criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800*. Amsterdam 2014
- Hermesdorf, B.H.D., 'Te hoofde gaan', *VMOVR* II (1954), 17-50
- Iterson, W. van, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland*. Utrecht 1957
- Jamin, H., *Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636-2001*. Utrecht 2001
- Jelgersma, H.G., *Galgebergen en galgevelden in West- en Midden Nederland*. Zutphen 1978
- Jobse, P., *Het Hof van Utrecht 1530-1555*. Doctoraalscriptie Nieuwe Geschiedenis. Utrecht 1985
- Kaa, M.J. van der, 'Schandaal', *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 1995, 67
- Kaser, M., F. Wubbe, *Romeins privaatrecht*. Zwolle 1971
- Kernkamp, G.W., 'Peter Burman, van 1696 tot 1715 hoogleraar te Utrecht', *Verslag van het verhandelde in de al gemeene vergadering en de sectievergaderingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van kunsten en wetenschappen gehouden den 7en en den 6en juni 1933*. Utrecht 1933
- , *De Utrechtsche Academie 1636-1815*. Utrecht 1936
- Laat, S. de, A. Creutzberg en K. van der Kraats, *Het departement van de Zuiderzee*. Nijmegen 2011
- Linden, J. van der, *Regtsgeleerd, practicaal, en koopmans handboek*. Amsterdam 1806
- Lokin, J.H.A. en F. Brandsma, *Prota*. Amsterdam 2016
- , en W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese Codificatiegeschiedenis*. Den Haag 2014
- Maris, A.J., 'Waarom werd bisschop Davids Hooge Raad of Hof de Schijve genoemd?', *VMOVR*, X, 2 (1950)
- Martyn, G. e.a. (red.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*. Hilversum 2009
- Mattheus II, A., *De Criminibus, Commentarius ad D. XLVII et D. XLVIII*. Utrecht 1644

- , III, *Observationes rerum judicatarum a supremo Ultrajecti Revisionis Concessu*. Leiden 1673
- , III, *De nobilitate, libri quator*. Amsterdam 1686
- , III, *De iure gladii tractatus*. Leiden 1689
- Milo, J.M., ‘Over mijn en dijn. Een nadere beschouwing van eigenrichting als handhaving’, in: E.F.D. Engelhard (et al. eds.), *Handhaving van en door het privaatrecht* (Den Haag 2009), 105-120
- , en E.G.D. van Dongen, ‘Echte mannen, woorden en daden. Eer en schuld voor het Hof van Utrecht’, *Pro Memorie* 18 (2017), 160-175
- Monte Ver Loren, J.Ph. de en J.E. Spruit, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*. Deventer 1986
- Muelen, W. van der, *Ordonnantie ende instructie op de Styl ende Manier van Procederen voor den Hove van Utrecht*. Utrecht 1706
- , *Costumen, usantien, policien ende styl van procederen, der stadt, jurisdictie ende vryheid van Utrecht*. Utrecht 1709
- Muller, S., *Recht en rechtspraak te Utrecht in de Middeleeuwen*. 's-Gravenhage 1885
- Radelant, W., *Decisiones posthumae curiae provincialis Traiectinae, per celeberrimum Jurisconsultum D. Wilhelmum Radelantium eiusdem curiae quondam praesidem collectae*. Utrecht 1637
- Rhee, C.H. van, *Litigation and Legislation. Civil Procedure at First Instance in the Great Council for the Netherlands in Malines (1522-1559)*. Brussel 1997
- Rueb, A.S., *Compendium van het Burgerlijk Procesrecht*. Deventer 2011
- Schaik, C. van, *Overlangbroek op de kaart gezet*. Hilversum 2008
- Schorer, W., *Vertoog over de ongerymdheid van het samenstel onzer hedendaagsche regtsgeleerdheid en practyk*. Middelburg/Amsterdam 1777
- Spruit, J.E. e.a. (red.), *Corpus Iuris Civilis. Tekst en Vertaling*. Zutphen/'s-Gravenhage 1993-2011
- Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden*, XII. Amsterdam 1772
- Theeuwens, P.J.H.M., *Pieter 't Hoen en De Post van den Neder-Rhijn (1781-1787)*. Hilversum 2002
- Timmer, R., *Profeet in eigen land. Philips van Leiden en het publiek belang*. Hilversum 2008
- Utrechtsche consultatien, dat is decisioire ende andere advisen, instructien ende advertenties van rechten (...)*, 3 dln. Utrecht, 1676, 1700
- Vitringa, L.J., *De eer der Hollandsche natie, en van hare wetgevers, rechters, en rechtsgeleerden, met eene zeedige, dog naar den aard der belediging geschikte vrymoedigheid verdedigd, tegens het vertoog over de ongerymdheid van het samenstel onzer hedendaagsche regtsgeleerdheid en practyck, van Mr. Willem Schorer, door eenen jongen practizyn*. 's-Gravenhage 1777
- Verdam, P.J., *Romeins-Utrecht Privaatrecht*. Bilthoven 1997
- Vrugt, M. van de, *Aengaende Criminele Saken*. Deventer 1982
- , ‘Bavius Voorda’, in: T.J. Veen en P.C. Kop (red.), *Zestig juristen* (Zwolle 1987), 171-175
- , ‘Hendrick Moreelse (1615-1666) jurist, burgemeester en stadsvernieuwer’, in: *Utrechtse biografieën IV* (Utrecht 1997), 37 e.v.
- Wagenaar, J., *Vaderlandsche Historie*, dl. 4. Amsterdam 1750

- Wassenaer, G. van, *Inleydinge tot de practyc : ofte corte instructie, so op de forme van procederen, als op het instellen van alderhande instrumenten, contracten (...)*. Utrecht 1650
- , *Practyk Judicieel, ofte Instructie op de forme van Procederen voor Hoven ende Recht-bancken, so in't generaal, als in verscheyden particuliere materien, meest voorvallende*. Utrecht 1660
- Water, J. van de, *Groot plaacaatboek, vervattende alle placaten, ordonnantien en edicten der... heeren 's Lands van Utrecht, mitsgaders van de ... heeren burgemeesteren en vroedschap der stad Utrecht tot het jaar 1728 ingesloten*. I-III. Utrecht 1729
- Wedekind, W.G.Ph.E., *Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling van de procesgang in civiele zaken voor het Hof van Holland in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Assen 1971
- Weel, A.J. van, *De criminele rechtspleging van het Hof van Utrecht, 1700-1811*. Utrecht 1993
- Welten, R., 'Utrechtse hoogleraren in de rechten (1636-1815)', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1987, 67-101

